अध्ययनसामग्री
कक्षा-दशमी
संस्कृत पाठ्य-सामग्री (मणिका द्वितीय भाग)
सत्र- २००८-०९

संरक्षक- **श्री उदय नारायण खवाड़े**
सहायक आयुक्त, के.वि.सं., गुवाहाटी-संभाग

निदेशक- **श्री एस. के. वर्मा**
शिक्षाधिकारी, गुवाहाटी संभाग

मुख्य सम्पादक- **श्री मणियप्पन पी. पी.**
प्राचार्य, के.वि. मालीगाँव

समन्वयक- **डाँ० त्रिवेणी प्रसाद शुक्ल**
उप प्राचार्य, के. वि. मालीगाँव

पाठ्यसामग्री निर्माण समिति

१. श्री प्रमोद पासवान	प्र० स्नातक शिक्षक, (संस्कृत) के.वि. मालीगाँव, गुवाहाटी
२. डाँ आर. के. झा	प्र० स्नातक शिक्षक, (संस्कृत) के.वि. आई.आई.टी., गुवाहाटी
३. श्री घनश्याम शर्मा	प्र० स्नातक शिक्षक, (संस्कृत) के.वि. मंगलदै
५. श्रीमती एस. चौधरी	प्र० स्नातक शिक्षिका, (संस्कृत) के.वि. आई.ओ.सी., नुनमाटी, गुवाहाटी
६. श्रीमती बुलबुली	प्र० स्नातक शिक्षिका, (संस्कृत) के.वि. डिगारू

आमुख

संस्कृत विश्व की प्राचीनतम देवभाषा मानी जाती है। भारत का गौरव, संस्कृति एवं इतिहास इसी भाषा में विद्यमान है। संस्कृत भाषा में ज्ञान-विज्ञान का अमूल्य भण्डार भी समाहित है। अतः इस भाषा की महत्ता को अस्वीकार करना, किसी भी परिस्थिति में उचित नहीं है।

संस्कृत भाषा के प्रति अभिरूचि उत्पन्न इसके लिए आवश्यक है कि इसे सर्वसुलभ एवं स र्वग्राह्य बताया जाय। माध्यमिक स्तर पर इसे लोकप्रिय बनाने के लिए शिक्षक प्रयत्नशील रहें एवं परीक्षा में अच्छे अंक की प्राप्ति छात्र-छात्राओं को हो इसके लिए ही अध्ययन सामग्री का निर्माण किया गया है। आशा है यह छात्र-छात्राओं एवं अभिभावकों के लिए उपयोगी सिद्ध होगी। शिक्षक मित्र इसे स्व प्रयास मैंनकर अपनाएँगे इसी आशा के साथ।

कक्षा १०

(संस्कृत)

अध्ययन-सामग्री

विषय सूची

१. अपठितावबोधनम्

२. रचनात्मकं कार्यय

३. अनुप्रयुक्तं व्याकरणम्

४. मणिका भाग द्वितीय पाठ्यसामग्री

५. पठितावबोधनम्

अपठितावबोधनम्

प्राचीनकाले भारद्वाज नामकः मुनिः प्रतिवसति स्म। सः अतीव मेधावी विद्यावान् च आसीत्। सः एकेन वैज्ञानिका.विष्कारक-रूपेण सुविख्यातः आसीत्। तस्मिन् समये यदा ऋषीणां मध्ये विवादः भवति स्म तदा ते ऋषयः तेषां सामीप्यं प्राप्य संशयरहिताः भवन्ति स्म। तेन यद्यपि त्रिशतवर्षपर्यन्त वैज्ञानिकानुसन्धानं कृतं परं सम्प्रति तेषां यन्त्रसर्वस्वनामकः एकएव ग्रन्थः उपलह्धः अस्ति। अस्ति। अस्य ग्रन्थस्य एकः भागः वृहत् विमानशास्त्रनाम्ना ख्यातः अस्ति। अस्य ग्रन्थस्य पठनेन तत्कालीन-वैज्ञानिकप्रगतेः महर्षिभारद्वाजस्य च महतवं प्रकटीभूतं भवति।

१. एकपदेन उत्तरत-

(क) ऋषेः नाम किम् आसीत्?

(ख) भारद्वाजमुनेः कः ग्रन्थः उपलब्ध अस्ति?

(ग) 'बृहद्विमानशास्त्रम्' कस्य ग्रन्थस्य अंशः अस्ति?

(घ) ऋषयः किं कृत्वा संशयरहिता भवन्ति स्म?

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत

(क) 'यन्त्रसर्वस्वम्' इति ग्रन्थस्य पठनेन किं प्रकटीभूतं भवति?

(ख) भारद्वाज-ऋषेः कीदृशी प्रसिद्धिः आसीत्?

३. निर्देशानुसारेण उत्तरत

(क) 'संशयरहिताः' इति पदस्य समासविग्रहं कुरुत।

(ख) 'वैज्ञानिकानुसन्धानम्' इति पदस्य सन्धिविच्छेदं कुरुत।

मनुष्यः यस्मिन् परिवेशे निवसति तस्य व्यक्तितम् अपि तथैव भवति। सज्जनानां सङ्गे मनुष्यः दुर्जनः भवति। एकः शुकः यदि दुष्टैः सह वसति तदा सः दुर्वचनमेव वदति परं यद् सः सज्जनैः वसति तदा सद्वचनं एव वदिष्यति। अत एव ज्ञायते यत् दोषाः गुणाः च संसर्गजाः एव सन्ति। गङ्गायाः जलम्आस्वाद्यम् भवति परं समुद्रे पतनानन्तरं तत् जलं अपि अपेयं भवति। सज्जनानां संसर्गः अनिवार्यः भवति।

उक्तं च-

''सद्भिरेव सहासीत सद्भिः कुर्वीत संगतिम्।''

१. एकपतेन उत्तरत

(क) केषां सङ्गे मनुष्यः सज्जनः भवति?

(ख) सज्जनानां कः अनिवार्यः ?
(ग) दोषाः गुणाः च कस्य सन्ति?
(घ) समुद्रे पतनानन्तरं जलं कीदृशः भवति?

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत
(क) सज्जनैः सह निवसमानः जनः कीदृशः भवति?
(ख) सत्संगति-विषये किमुक्तम् अस्ति?

३. निर्देशानुसारेण उत्तर
(क) 'पतनानन्तरं' इति पदस्य सन्धि विच्छेदं कुरुत।
(ख) 'दुष्टैः' इति पदे का विभक्तिः।

गंगानदी भारतस्य प्राणवाहिनी नदी अस्ति। एषा नदी हिमालयस्य गंगोत्री स्थानात् प्रभ वति। उद्‌गमस्थले अस्याः नाम भागीरथी भवति। देवप्रयागनामके स्थले यदा भागीरथी अ लकनन्दा नाम्न्या नद्या सह मिलति तथा भागीरथ्याः नाम गङ्‌गा इति परिवर्तितं भवति। हिमा लयस्य उच्चशिखरेभ्यः तीव्रगत्या प्रवहमाना गङ्‌गा हरिद्वारे किंचित् मन्दतां याति। हरिद्वारतः प्र वहमाना एषा प्रयागे यमुनया सह मिलति तत् स्थाने जनैः पवित्रं संगमं इति कथ्यन्ते। जनैः मन्यन्ते अदृश्यां सरस्वती अपि अत्रैव मिलति। प्रयागतः वाराणसी पाटलीपुत्रप्रधाननगराणां प वित्रीकरणं कृत्वा अन्ते सा समुद्रे विलीयते।

१. एकपदेन उत्तरत
(क) का भारतस्य प्राणवाहिनी नदी?
(ख) भागीरथी अलकनन्दया सह कुत्र मिलति?
(ग) सरस्वती कीदृशी नदी भवति?
(घ) गंगा हिमालये कथं प्रवहमाना अस्ति?

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत
(क) भागीरथी कथं गंगारूपे परिवर्तिता भवति?
(ख) जनैः किं मन्यन्ते?

३. निर्देशानुसारेण उत्तर
(क) 'मन्दतां' पदे कः प्रत्ययः??
(ख) 'अत्रैव' इति पदस्य सन्धिविच्छेदं कुरुत।

सज्जनाः यानि यानि सत्कार्याणि कुर्वन्ति, स सदाचारः उच्यते। नरः निम्नस्थान् सदाचार-नियमान् पगलयेत्। प्रातः काले उत्थाय मातापितरौ वृद्धान् गुरुन् च प्रणमेत्। तेषाम् आज्ञां पालयेत् तान् सेवेत च।एतेन मनुष्याणाम् आयुः विद्या यशः, बलं च एतानि चत्वारि वर्धन्ते। नरः कदापि असत्यं नवदेतं। परधनं न हरेत्। पापं न कुर्यात्। मूर्खैः सह मित्रतां न कुर्यात्। अपशब्दान् न वदेतं। स्वदेशाय धर्माय कुलाय च प्राणानपि त्यजेतं। समयानुसारं हितं मधुरं चावदेत्।

१. एकपदेन उत्तरत

(क) के सत्कार्याणि कुर्वन्ति?

(ख) कीदृशान् शब्दान् न वदेत्?

(ग) केषाम् आज्ञां पालयेत्?

(घ) कैः सह मित्रतां न कुर्यात्?

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत

(क) मनुष्याणां कानि वर्धन्ते?

(ख) किमर्थं प्राणानपि त्यजेत्?

३. निर्देशानुसारेण उत्तरत

(क) 'समयानुसारम्' इति पदस्य सन्धिविच्छेदं कुरुत।

(ख) 'पालयेत्' अति पदे कः लकारः?

विद्या अज्ञनान्धकारं दूरीकरोति। ज्ञानेन मनुष्यस्य प्रतिष्ठा जायते। विद्वान् सर्वत्र पूज्यते। विदुषः जनस्य राज्ञा अपि सम्मानं भवति। विद्या जनस्य साहाय्यं करोति। केनापि कविना उक्तम् विद्या विनयं ददाति। अनेन तस्य सम्मानम् प्रतिष्ठा च वर्धते। एवं विद्याया अनेके लाभाः सन्ति। विद्या एव सुखमयं साधनम् अस्ति।

१. एकपदेन उत्तरत

(क) विद्या किं दूरीकरोति?

(ख) विदुषः जनस्य राज्ञा अपि किं भवति?

(ग) विद्यां प्राप्य मनुष्यः कीदृशः भवति?

(घ) विद्या कस्य साधनम्?

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत

(क) विद्याविषये कविना किम् उक्तम्?

(ख) विद्यया किं किं भवति?

३. निर्देशानुसारेण उत्तरत

(क) 'प्राप्य' इति पदे कः उपसर्गः कश्च प्रत्ययः?

(ख) 'विदुषः' इति पदे का विभक्तिः?

मानवजीवनं चतुर्षु विभागेषु विभक्तम्। ते विभागाश्चत्वारः आश्रमाः अप्युच्यन्ते। चत वारः आश्रमाः ब्रह्मचर्य-गृहस्थ-वानप्रस्थ-संन्यास-संज्ञकाः। पञ्चविंशति-वर्षपर्यन्तं कस्मिन् आश्रमे विश्रय चत्वारोऽपि आश्रमाः सेव्याः तत्रापि प्रथमाश्रमः ब्रह्मचर्याश्रमः सवैरपि मानवैः अपरिहार्यत वेन परिपालनीयः गृहस्थादित्रयः आश्रमास्तु ऐच्छिकाः। आश्रमाणां सर्वोत्कृष्टः ब्रह्मचर्याश्रमः मान वजीवनस्य आधारभूतः स एव मानकीं शारीरिकीं च शक्तिं विकासयति। अस्मिन्नाश्रमे ब्रह्मचारिणः हरुकुलाश्रमे निवसन्तः गुरोः सकाशात् विविधाः विद्याः विज्ञानानि च शिक्षन्ते निःशु ल्कम्।

१. एकपदेन उत्तरत

(क) मानवजीवनं कति विभागेषु विभक्तम्?

(ख) प्रथमम् आश्रमम् किम् अस्ति?

(ग) ब्रह्मचारिणः कुत्र शिक्षन्ते?

(घ) ब्रह्मचर्याश्रमः कस्य आधारभूत अस्ति?

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत

(क) चत्वारः आश्रमाः के?

(ख) प्रथमः आश्रमः कथं परिपालनीयः?

३. निर्देशानुसारेण उत्तरत

(क) 'चत्वारो.पि' इति पदस्य सन्धिविच्छेदं कुरुत।

(ख) 'परिपालनीयः' इति पदे कः प्रत्ययः?

परनात्मना विचारशक्तिर्जगति केवलं मानवायैव दत्ता, तथैव विचारशक्तिशाली मनुष्यः कठिनात्कठिनतरमपि कार्यं कुर्वन् स्वस्य स्वदेशस्य च कीर्तिं तनोति, सुखं च लभते। दृश्यतां ता वत् बुद्धिप्रभावेणैव मनुजोऽद्य व्योम्नि चानायासेन पक्षी इव उड्डीयते, स्वराकेटास्त्रमपि चन्द्र लोकं प्रेषयति। अहो अद्य मानवमस्तिष्कमपि विज्ञानमयं जातम्। अतः सर्वैःविज्ञानयुगमिदं कथ्यते।

१. एकपदेन उत्तरत

(क) विचारशक्तिः केन दत्ता?

(ख) मनुष्य कस्य कीर्तिं तनेति?

(ग) मनुजः अद्य कुत्र उड्डीयते?

(घ) मानवमस्तिष्कं कीदृशं जातम्?

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत

(क) विचारशक्तशाली मनुष्यः किं किं करोति?

(ख) बुद्धिप्रभावेण मनुष्यः किं कर्तुं शक्यते?

३. निर्देशानुसारेण उत्तरत

(क) 'विज्ञानयुगम्' इति पदस्य समासविग्रहं कुरुत।

(ख) 'बुद्धिप्रभावेणैव' इति पदस्य सन्धिविच्छेद कुरुत।

पुत्रस्य पापं दृष्ट्वा माता भित्तौ एकं कीलं स्थापयति। इदं दृष्ट्वा पुत्रः मातरं अपृच्छत्-त वम् किमर्थं कीलं स्थापयसि इति। माता-वत्स एतत् तव कर्माणि स्मारयति। तत् पश्चात् सः पुत्रः पुणयं कारियं कुर्तुम् आरभते। पुत्रस्य कुकर्म अनुसृत्य माता कीलं निवारयति। एवं प्र ाकारेण एकस्मिन् दिने एकं अपि कीलं भित्तौ नासीत्। तदा पुत्रः अतीव प्रसन्नः जातः तदा तस्य माता अवदत्-पुत्र कीलस्य स्थाने भित्तौ तत् चिह्नं स्थरं अस्ति। अर्थात्-पापकार्यस्य कलंकः स्थिरः तव नाम्ना सह एषः कलंकः अपि स्थिरः इति।

१. एकपदेन उत्तरत

(क) माता भित्तौ किं स्थापयति?

(ख) एतत् कान् स्मारयति?

(ग) एकस्मिन् दिने कीलं कुत्र नासीत्?

(घ) कस्य कलंक स्थिरः?

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत

(क) प्रसन्नस्य पुत्रस्य वचनं श्रुत्वा माता किं उक्तवती?

(ख) माता किमर्थं कीलं स्थापयति?

३. निर्देशानुसारेण उत्तरत

(क) 'भित्तौ' इति पदे का विभक्तिः?

(ख) 'दृष्ट्वा' इति पदे कः प्रत्ययः?

श्रीमद्भागवत-पुराणे वर्णितमस्ति यत् राज्ञः पृथोः राज्ये अन्नस्य महती न्यूनता संजाता। वर्षायाः अभावकारणात् अन्नोत्पादनं अपि नाभवत्। तस्य प्रजा क्षुधया पीडिता भूत्वा शनैः-शनैः मृत्युं प्राप्नेति स्म। महाराज-पृथुना एतत् ज्ञातम् यत् एषः भूमेः दोषः अस्ति येन स्वोदरे अन्नादिकं समाहितम् अकरोत्। सः कुपितः अभवत् अथ च धनुषबाणं स्वीकृत्य भूमिं नाशयितुं उद्यतः अभवत्। पृथिवी महाराज-पृथुं उग्ररूपे दृष्ट्वा भयभीता जाता, गोस्वरूपं धारयित्वा अधावत्। महाराज-पृथुः तस्याः अनुधादनं करोति स्म। अन्ते गोरूपधरित्री पृथुः शरणे समागतवती। तस्मात् दिनात् एव जनाः पृथिवीं गोरूपे मन्यन्ते स्म।

१. एकपदेन उत्तरत

(क) कस्य राज्ये अन्नस्य न्यूननता संजाता?

(ख) अन्नादिकं कुत्र समाहितम् जातम्?

(ग) पृथुं उग्ररूपे दृष्ट्वा पृथिवी कीदृशी जाता?

(घ) जनाः पृथिवीं कस्मिन् रूपे मन्यन्ते?

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत

(क) पृथिवी कथं अधावत्?

(ख) जना कथं मृत्युं प्राप्ताः?

३. निर्देशानुसारेण उत्तरत

(क) 'धारयित्वा' इति पदे कः प्रत्ययः?

(ख) 'क्षुधया' इति पदे मूलशब्दः कः ?

भारते धर्मस्य अतीव महत्वपूर्णं स्थानं अस्ति। सामान्यरूपेण यदा धर्मस्य चर्चा भवति तदा हिन्दू-मुस्लिम-सिख-ईसाईत्यादीनां अनुस्मरणं भवति। भारतीय-संस्कृतौ धर्मः जीवनमूल्यं अस्ति। सम्यक् आचरणम् एव वास्तविकः धर्मः अस्ति। 'आचरः परमो धर्मः' रूपी मान्यता तु प्रसिद्धा। एवं धर्मस्य अनेकासु मान्यतासु सर्वोत्तमं धर्मः कः अस्ति? अस्य प्रश्नस्य उत्तरम् महाभारते दत्तम अस्ति यत्- 'आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्।' यदि कोऽपि मनुष्यः किमपि धार्मिकं अनुष्ठानं नसमाचरति तथा अन्येषां प्रति उत्तमं व्यवहारं करोति स एव जनाः धार्मिकः भवति।

१. एकपदेन उत्तरत

(क) भारते कस्य महत्वपूर्णं स्थानं भवति?

(ख) भारतीयसंस्कृतौ धर्मः कः अस्ति?

(ग) सम्यक् आचरणं किं अस्ति?

(घ) कस्य चर्चा भवति?

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत

(क) महाभारते सर्वोत्तमः धर्मः किं वर्णितमस्ति?

(ख) कीदृशः जनः धार्मिकः भवति?

३. निर्देशानुसारेण उत्तरत

(क) 'आत्मनः' इति पदे का विभक्तः अस्ति?

(ख) 'धार्मिकः' इति पदे कः प्रत्ययः?

यथा परमाणुविषये आधुनिकसमय् ज्ञानं विद्यते तादृशी सूक्ष्मेक्षिका तु प्राचीनकाले न आसीत् परन्तु परमाणु-संरचना-विषये भारतीयानां सिद्धान्तः अतीव महत्वपूर्णः अस्ति। संसारे सर्वप्रथम-परमाणु-सिद्धान्त-प्रतिपादकः महर्षि कणादः आसीत्। स्वकीयवैशेषिक-दर्शने पृथिव्यादि भूतद्रव्यानां मूलस्वरूपं पारमाण्विकम् संस्थापितम्। तद्दृष्ट्या परमाणुः निरवयवः भवति। द्वयोः परमाण्वोः संघातः द्वयणुक इति कथ्यते। त्रयाणां द्वयणुकानां संघातः त्रसरेणु इति कथ्यते। त्रसरेणुः महत्परिणामयुक्तः प्रथमा स्थायी रचना भवति। वैशेषिक-दर्शने एवं प्रतिपादितम् अस्ति यत् कस्यापि वस्तुनः रासायनिकपरिवर्तने ऊष्मागतिकेः अनिवार्या आवश्यकता भवति। यदि कस्मिन्नपि वस्तुनि रासायनिकं परिवर्तनं भवति तदा तस्य वस्तुनः आणविकसंरचनापर्यन्त ि वखण्डनं भऊत्वा नूतनम् अणुसंयोजनं भवति। तत्कालीन-प्रगतिं वीक्ष्य एतत्- सिद्धान्तं अतीव ि वस्मयकरं प्रतीयते।

१. एकपदेन उत्तरत

(क) कस्मिन् विषये भारतीयानां सिद्धान्तः अतीव महत्वपूर्णः अस्ति?

(ख) भूतद्रव्यानां मूलस्वरूपम कीदृशं संस्थापितम्?

(ग) रासानिकपरिवर्तने कस्याः अनिवार्या आवश्यकता भवति?

(घ) एतत् सिद्धान्तं कीदृशं प्रतीयते?

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत

(क) त्रसरेणोः निर्माणस्य का प्रक्रिया अस्ति?

(ख) रासायनिक-परिवर्तनस्य प्रक्रिया स्पष्टीकुरुत।

३. निर्देशानुसारेण उत्तरत

(क) 'द्वयणुकानां' इति पदे का विभक्तिः?

(ख) 'नूतन-अणुसंयोग' पदस्य समासविग्रहं कुरुत।?

(ग) 'वीक्ष्य' इति पदे कः प्रत्ययः?

(घ) 'पृथिव्यादि' पदस्य सन्धिविच्छेदं करुत।

४.   अस्य गद्यांशस्य उपयुक्तं शीर्षकं लिखत।

मानवानाम् कस्यचिदपि कार्यस्य सम्पादने बुद्धरेव प्रधानभूतं साधनं विद्यते। अथ का नाम बुद्धि। बुद्धिः बोधनात्, यथा बलाद् विषया समवबोध्यन्ते ज्ञायन्ते सा बुद्धिः, बुध्यते अनेनेति व्युत्पत्तेः। बुद्धिर्हि ज्ञानात्मिका शक्तिविशेषा। बुद्धिमान् हि मानवो यस्मिन् कस्मिन्वापि विषये पदमाधते तस्मिन्नेव विषये स्वबुद्धिचमत्कारं प्रदर्शयति। सत्यमेतत्, किन्तु नायं सार्वत्रिको नियमः कस्मिंश्चिद् विषये निपुणतरोऽपि कश्चित् विषयान्तरे ज्ञानं प्रदर्शयति। कश्चित् छात्रः गणितर्वि वषये मन्दोऽपि भाषायां अतिमेधावी विलोक्यते। अतः व्यक्तिभेदात् बुद्धिभेदा अपि जायन्ते। स च बुद्धिभेदः कर्मानुबन्धो भवति। बुद्धयस्तावत् त्रिविधा दृश्यन्ते-बोधात्मिका, प्रेरणात्मिका, उभयात्मिकी च। तासु बोधात्मिका सामान्या, प्रेरणात्मिका च विशिष्टा, उभयात्मिका पुनः सवि वशेषा भवति। सविशेषबुद्धिमन्तो हि मानवाः विशिष्टाः महान्तश्च जायन्ते। त एव मेधाविनः इति पदेन व्यपदिश्यन्ते। प्रेरणात्मिका हि बुद्धिः सदा फलवती भवति। बुद्धिर्हि ज्ञापयति खलु यथार्थं तत्त्वम्।

१.   एकपदेन उत्तरत

(क) कस्य सम्पादने बुद्धिः साधनम् विद्यते?

(ख) कस्मिंश्चिद्विषये निपुणकरोऽपि किं प्रदर्शयति?

(ग) बुद्धयः कति विधाः दृश्यन्ते?

(घ) कीदृशी बुद्धिः सदैव फलवती भवति?

२.   पूर्णवाक्येन उत्तरत

(क) त्रिविधा बुद्धयः काः?

(ख) बुद्धेः का व्युत्पत्तिः।

३.   निर्देशानुसारेण उत्तरत

(क) 'प्रेरणात्मिकां' इति पदे कः लिङ्ग?

(ख) 'तस्मिन्नेव' पदस्य सन्धिविच्छेदं कुरुत।?

(ग) 'स्वबुद्धिचमत्कारं' इत्यस्य समासविग्रहं कुरुत।

(घ) 'समवबोध्यन्ते' इत्यत्र कः प्रत्ययः?

४.   अस्य गद्यांशस्य शीर्षकं लिखत।

अस्माकं देशः कृषिप्रधानदेशश्च अस्ति। सम्प्रति देशस्य सप्तति प्रतिशतजनाः कृषिमुपरि अवलम्बिताः सन्ति। यदा १९४७ तमे वर्षे देशः स्वतन्त्रः अभवत् तदा कृषकानां स्थितिः अतीव

शोचनीया आसीत्। भारतस्य कोटिशः जनाः अन्नस्य अल्पयोत्पादम- कारणात् क्षुधयया पीडिताः भूत्वा कालकवलीभूताः जाताः परं अस्माकं प्रधानमन्त्रिणः श्रीजवाहरलालनेहरूमहोदयस्य सत्प्र ायासेन बृहत् बन्धानां निर्माणं अभवत्। कुल्यादिद्वारा समस्तेषु देशेषु शस्यसेचनाय जलम् उपल ब्धं अभवत्। शनैः शनैः कृषिक्षेत्रे विकासः जाता। नेहरूमहोदनस्य अनन्तरं श्रीलाल बहादुरशास्त्री, श्रीमतीइन्दिरागाँधीमहोदयायाः च प्रयासेन प्रथम-हरित क्रान्ते सूत्रपातः अभवत्। अन्नोत्पादने देशः आत्मरिर्भरः जातः। ग्रामीण-अर्थव्यवस्थायाः विकासाय अद्यतनीयः सर्वकारः अपि नूतनदृष्टया प्रयतमानः अस्ति। अस्मात् कारणात् भारतदेशः न केवलं कृषि उत्पादने आत्मनिर्भरः अभवत् अथ च अन्नस्य विशालभण्डागाराः सुरक्षिताः सन्ति। अस्माकं सर्वेषां एतत् कर्तव्यमक्ति यत् कृषे विकासाय सततं प्रयासं कुर्मः।

१. एकपदेन उत्तरत
   (क) अस्माकं देशः कीदृशः अस्ति?
   (ख) कोटिशः जनाः कया पीडिता। जाताः ?
   (ग) कस्मिन् क्षेत्रे देशः आत्मनिर्भरः जातः ?
   (घ) नेहपूमहेदयस्य प्रयासेन केषां निर्माणम् अभवत्?

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत
   (क) आधुनिकः सर्वकारः कुत्र प्रयतमानः अस्ति?
   (ख) सर्वेषां प्रयासेन देशः कीदृशः जातः?

३. निर्देशानुसारेण उत्तरत
   (क) 'शस्यसेचनान' इति पदस्य समास-विग्रह करुत।
   (ख) 'अन्नोत्पादने' इति पदस्य सन्धिविच्छेदं कुरुत।
   (ग) 'क्षुधया' इति पदे का विभक्तिः?
   (घ) 'कालकवलीभूतः' इति पदस्य को अर्थः ?

४. अधो गद्यांशस्य उपयुक्तं शीर्षक लिखत।

अस्माकं परितः यत् वातावरणम भवति तत् पर्यावरणम् इति कथ्यते। मनुष्य यस्मिन् परिवेशे निवसति जीवनस्य गुणवत्ता अपि तथैव निर्धारिता भवति। प्राचीन-भारतीय-परम्परायां पृथिवी, जलं, तेजः, वायुः, आकाशः इति पञ्च भूता मन्यन्ते। समस्तं जगत् निर्मितम् अस्ति। प्र ाणिनां शरीराणि अपि एतैः एव निर्मितानि भवति। एतेषां भतद्रव्याना उचित अनुपाते स्थितिः पर्यावरण-सन्तुलन इति भवति। मानवस्य जीवनशैल्यां समये-समये परिवर्तनं भवति, अनेन वस्तूनां उपयोगेऽपि परिवर्तनं जातम्। सम्प्रति मानवेन तीव्रः औद्येगिकः विकासः कृतः

औद्योगिकविकासेन सह उद्योगानां अपद्रव्यैः समस्तं वातावरणं दूषितं भवति। वायुप्रदूषणकारणात् अम्लीयवृष्टिः अपि भवति, अस्माकं नद्यः विषाक्ताः सन्ति। अधिकाधिकं अन्नोत्पादनाय उर्वरकाणां युक्तानां परमाण्विकानाम् अपशिष्टानां भयावहः दुष्प्रभावः अपि अद्य अनुभूयते। यदि एषा स्थितिः दीर्घकालं यावत् भविष्यति तदा मानवसभ्यतायाः अपि विनाशः भवतुं शक्यते। अतएव अस्माकं सर्वेषां एतत् कर्तव्यम् अस्ति यत् औद्योगिक-विकासेन साकं प्राकृतिक-पदार्थानां दुरुपयोगः मा भवतु।

१. एकपदेन उत्तरत

(क) प्राचीन-भारतीय-परम्परायां कति भूताः मन्यन्ते?

(ख) कस्य जीवनशैल्यां परिवर्तनं भवति ?

(ग) कैः समस्तं वातावरणं दूषितं भवति ?

(घ) पारमाण्विकानाम् अपशिष्टानां कीदृशः दुष्प्रभावः अनुभूयते?

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत

(क) भूमिः कथं प्रदूषिता भवति?

(ख) असमाकं किं कर्तव्यमस्ति?

३. निर्देशानुसारेण उत्तरत

(क) 'अपद्रव्यैः' इति पदे का विभक्तिः?

(ख) 'विकिरणयुक्तानां' इति पदस्य समासविग्रहं कुरुत?

(ग) 'अन्नोत्पादनाय' इति पदस्य सन्धिविच्छेदं कुरुत।

(घ) 'गुणवत्ता' इति पदे कः प्रत्ययः ?

४. अस्य गद्यांशस्य उपयुक्तं शीर्षकं लिखत।

अपठित-गद्यांशः

गद्यांशं पठित्वा प्रश्नानां उत्तराणि लिखत-

अस्माकं भारत देशः अतीव विशालः अस्ति। अत्र अनेके प्रदेशा सन्ति। सर्वेषु प्रदेशेषु सांस्कृतिक -वैविध्यं दृश्यते। सर्वेषां प्रदेशानां स्वकीया विशिष्टा भाषा भवति। तासु भाषासु पंजाबी, हिन्दी, मराठी, गुजराती, राजस्थानी, बंगाली असमी, उड़िया इत्यादि प्रमुखाः सन्ति। दक्षिण-भारतीय-भाषाया विकासः पृथक्तया अभवत्। उत्तरभारतीय समस्तानां भाषानां विकसः विविधप्राकृतरूपेभ्यः अभवत्। अतएव एताः समस्ताः भाषाः प्रत्यक्षतः संस्कृत- भाषातः एव ि

वकसिताः अभवन्। दक्षिण -भारतीय-भाषासु अपि संस्कृत-शब्दानां प्रधान्यं दृश्यते। प्राचीन कालादारभ्य भारतस्य यावत् सांस्कृतिक-विकासः जातः तत्सर्वं संस्कृतमाध्यमेनैव अवगन्तुं शक्यते। प्राचीनभारतस्य इतिहासः अपि संस्कृतभाषायामेव सन्निहितोऽस्ति। यदि कोपि जनः भारतं भारतीय संस्कृतिं च ज्ञातुमिच्छति तत्कृते संस्कृतस्य ज्ञानम् अपरिहार्यम् अस्ति। संस्कृत-साहित्ये विद्यमानाः वेदाः, पुराणोऽपि, उपनिषदः, शास्त्राणि भारतीयसभ्यताया : परिचायकाः सन्ति। संक्षेपतः वयं वक्तुं पारयामः यत् संस्कृत-भाषा भारतस्य प्राणभूता भाषा अस्ति। संस्कृत-भाषा एव भारतीयराष्ट्रिय एकतायाः सूत्रम् अस्ति।

१. एकपदेन उत्तरत-

(क) कः अतीव विशालः अस्ति?

(ख) दक्षिण-भारतीय- भाषाणां कथं विकासःअभवत्?

(ग) का राष्ट्रीय एकतायाःसूत्रम् अस्ति?

(घ) सर्वेषु प्रदेशेषु किं दृश्यते?

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(क) संस्कृत-साहित्ये विद्यमानाः प्रमुखाः ग्रन्थाः के?

(ख) उत्तर-भारतीय-भाषाणां विकासः कथं अभवत्?

३. निर्देशनुसारेण उत्तरत-

(क) ‘कोऽपि’ इति पदस्य सन्धिविच्छेदं कुरुत।

(ख) ‘ज्ञातुम्’ इत पदे कः प्रत्ययः ?

(ग) ‘सभ्यतायाः’ इति पदे का विभक्तिः?

(घ) ‘संस्कृतिवैविध्यं’ इति पदस्य समासविग्रहं कुरुत।

४. अस्य गद्यांशस्य उपयुक्तं शीर्षकं लिखत।

एकदा एकः कर्त्तव्यपरायणः नगर-रक्षकः इतस्ततः भ्रमन् एकम् अशीतिवर्षीयं महापुरुषम् अपश्यत्। सः आम्रवृक्षस्य आरोपणे तल्लीनः आसीत्। इदं दृष्टवा नगररक्षकः तं महापुरुषम अवदत्-अवलोकेन प्रतीयते यत् यदा एषः वृक्षः फलिष्यति तदा भवान् जीवितः न भविष्यति। अतः किमर्थं वृथा परिश्रमं कुर्वन्ति भवन्तः? महापुरुषः हसित्वा अवदत् पश्यन्तु एतान् फलयुक्तान् वृक्षान्। एतेषाम् आरोपणं मया न कृतं परं फलानि अहं खादित्वा सन्तुष्टः भवामि। अतः यदा मम आरोपितस्य वृक्षस्य फलानि अन्ये खादिष्यन्ति, अहं पुनः प्रसन्नः भविष्यामि। महापुरुषस्य वचनं श्रत्वा तं च नमस्कृत्य नगररक्षकः उक्तवान्-अनुकरणीया एव सज्जनानां सज्जनता।

१.	एकपदेन उत्तरत
- (क) नगररक्षकः कं अपश्यत्?
- (ख) महापुरुषः किं कृत्वा अवदत् ?
- (ग) कस्य फलानि अन्ये खादिष्यन्ति ?
- (घ) कीदृशान् वृक्षान् पश्यन्तु?

२.	पूर्णवाक्येन उत्तरत
- (क) नगररक्षकस्य वचनं श्रुत्वा महापुरुषः किमवदत्?
- (ख) महापुरुषस्य वचनं श्रुत्वा नगररक्षकः किमुक्तवान्?

३.	निर्देशानुसारेण उत्तरत
- (क) 'कर्त्तव्यपरायणः' इति कस्य विशेषणम्?
- (ख) 'सन्तुष्टः' इति पदे कः प्रत्ययः?
- (ग) 'तल्लीनः' इति पदस्य सन्धिविच्छेदं कुरुत।
- (घ) 'मम' इति पदे कः प्रत्ययः ?

४.	अस्य गद्यांशस्य उपयुक्तं शीर्षकं लिखत।

अस्माकं राष्ट्ध्वजः त्रिवर्णात्मकः अस्ति। अस्मिन् ध्वजे स्थिताः रागाः पारस्परिक-शोभां वर्धयन्ति ते शिक्षकयन्ति यूयम् भारतीयाः वयमिवान्योन्य शोभां वर्धयन्तः बंधुभावेनात्र वसत। यथात्र शुक्लं रागं नीलरक्तौ न रञ्जयत नीलरक्तं न मलिनयति, तथा अस्मास्वपि कश्चिता केनचित् सम्भूय वा एकाकी कञ्चनान्यं नाच्छादयेत् न बाधेत। सर्वेऽपि स्वस्य धर्मे स्थिराः सन्तो जीवेयुः।

अस्यैव त्रिरागस्य ध्वजस्य छायायाम् अस्माकं पूर्वजैस्तिलक-मालवीय-गांधि-प्रभृतिर्नेतृभिः सत्यम् अहिंसाञ्चवलम्ब्य स्वातन्त्र्यं प्राप्तम्। इयं स्वतन्त्रता अस्माभिः अगस्तमासस्य पञ्चदशतारिकायां सप्तचत्वारिंशोत्तर एकोनविंशतिशततमे वर्षे प्राप्ता। अस्मिन्नैव दिने अयम् राष्ट्रध्वजः विवृताकाशे स्वतन्त्रभारतस्य सर्प्रथमं तरंगितोऽभवत्। अस्माभिरस्य गौरवं प्र ाणपणेनापि सदा रक्षणीयम्।

१.	एकपदेन उत्तरत-
- (क) अस्माकं राष्ट्रध्वजः कीदृशः?
- (ख) रागाः कस्य शोभां वर्धयन्ति?
- (ग) किं प्राणेनापि सदा रक्षणीयम्?
- (घ) के धर्मे स्थिराः सन्तो जीवेयुः?

२.	पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(क)	अस्माकं पूर्वजैः कथं स्वातन्त्र्यं प्राप्तम्?

(ख)	अस्माकं देशः कदा स्वतन्त्रः अभवत्?

३.	निर्देशानुसारेण उत्तरत-

(क)	'नेतृभिः' इति पदे का विभक्ति?

(ख)	'राष्ट्रध्वजः' शब्दस्य समासविग्रहम् कुरुत?

(ग)	'तरंगितोऽभवत्' इति पदस्य सन्धिविच्छेदं कुरुत?

(घ)	'रक्षणीयम्' इति पदे कः प्रत्ययः?

४.	अस्य गद्यांशस्य उपयुक्तं शीर्षक लिखत।

उपनिषद ग्रन्थाः आध्यात्मविद्याप्रधानाः सन्ति। तासु संवादरूपेण आख्यानरूपेण च वि विधाः विद्या समुपदिष्टाः। परं तासु तात्पर्य- विषयीभूतोऽर्थः आत्मानमधिकृत्यैव प्रस्तुतः। उपनिषत्साहित्यमेव सर्वेषां सम्प्रदायां मूलभित्तिरिति मन्यामहे। उपनिषत्साहित्यमतीव शान्तिप्रदं ज्ञानप्रकाशं वर्तते, तदेव च मानवसस्कतेरादि जननी। विश्वतत्त्वज्ञानस्य आदिमं स्त्रोतोऽपि उपनिषत् महानदीव प्रवाहितमिति नात्र संदेहः। ब्रह्मविद्या हि मनसः आत्मनश्च निरतिशयशान्तिप्रदा।
तथा हि-

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधयत।

उपनिषदां वचनामेतत् सुधीभ्यो मुमुक्षुभ्यः प्रेरणाप्रदं निरतिशयशान्तिप्रदं चेति दिक्। उपनिषदां दार्शनिकमहत्वं न केवलं भारते अपितु समस्ते विश्वे उपनिषद्-सिद्धान्तानां प्र चारः प्रसारः अभवत्। अस्य प्रमुखा विशेषता अस्ति उपनिषदां नैसर्गिकः सिद्धान्तः। अस्मात् कारणात् एव उपनिषदः एतावत् लोकप्रियाः अभवन्।

१.	एकपदेन उत्तरत-

(क)	के आध्यात्मविद्या प्रधानाः सन्ति?

(ख)	उपनिषत्साहित्यं केषां मूलभित्तिः?

(ग)	उपनिषत् कस्य आदिमं स्त्रोतोऽस्ति?

(घ)	उपनिषद् कथं शान्तिप्रदं भवति?

२.	पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(क) उपनिषद्भि कः सन्देशः प्रदत्तः?

(ख) उपनिषत्साहित्यं कीदृशं अस्ति?

३.	निर्देशानुसारेण उत्तरत-

(क) महत्त्वम् इति पदे कः प्रत्ययः?

(ख) चेति पदस्य सन्धिविच्छेदं कुरुत?

(ग) आत्मनः इति पदे का विभक्ति?

(घ) ब्रह्मविद्या इति पदस्य समासविग्रहं कुरुत?

४.	अस्य गद्यांशस्य उपयुक्तं शीर्षकं लिखत।

मानवसभ्यतायाः प्रारम्भतः एव स्त्रीणां समाजस्य निर्माणे महत्वपूर्णं योगदानं अस्ति। कस्यापि समाजस्य स्थितिः स्त्रीणां स्थितिद्वारा एव निर्धार्येते। ऋग्वेदकालीनः समाजः आर्थिक-राजनैतिक-समाजिकदृष्ट्या समृद्धः कथ्यते। तस्मिन् समये समाजे स्त्रीणां गौर वपूर्णं स्थानं भवति स्म। ऋग्वेदे द्वादशानां ऋषिकाणां उल्लेखः विद्यते। उपनिषद्वाङ्मये गार्गी, मैत्रेयी इक्ष्यादीनां विदुषीणां नाम को न जानाति। अष्ट् शताब्दयां मण्डनमिश्रमहोदयस्य धर्मपत्नी भारती तथा विदुषी आसीत् यस्याः वैदुष्येन जगद्गुरुः शङ्करः अपि अतीव विस्मितः अभवत्। प्राचीनकाले मंदालसा नाम्नी महाराज्ञी आसीत् येन स्वकीयशिक्षया सप्त पुत्रान् ऋषिं अकारयत् एवं च अष्टमं पुत्रं नृपैंत अकारयत्। अत एव उक्तं अस्ति यत् माता निर्मात्री भवति। माता तदैव निर्मात्री भवितुं शक्यते यदा सा सम्यकृतया शिक्षिता भवति। समाजस्य राष्ट्रस्य च निर्माणे स्त्रीशिक्षायाः अतीव महत वपूर्ण स्थानं भवति। यथा बालकानां शिक्षा महत्वपूर्णाः अस्ति ततोऽपि अधिकतरा महत वपूर्णा बालिकानां शिक्षा भवति।

१.	एकपदेन उत्तरत-

(क) स्त्रीणां कुत्र योगदानं अस्ति?

(ख) तस्मिन् समये केषां गौरवपूर्णस्थानं भवति स्म?

(ग) मण्डनमिश्रस्य धर्मपत्नी का आसीत्?

(घ) का निर्मात्री भवितुं शक्यते?

२.	पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(क) ऋग्वेदकालीनः समाजः कीदृशः आसीत्?

(ख) मंदालसा कथं स्वपुत्रान् ऋषिं नृपैंत च अकारयत्?

३. निर्देशानुसारेण उत्तरत-

(क) 'अकारयत्' इति पदे कः लकारः?

(ख) 'सामाजिकदृष्ट्या' इति पदे का विभक्ति?

(ग) 'ततोऽपि' इति पदस्य सनधिविच्छेदं कुरुत?

(घ) 'स्त्रीशिक्षायाः' इति पदे का विभक्तिः?

प्रजायाः शासनं, प्रजया शासनम्, प्रजायै वा शासनं प्रजातन्त्रम् इत्युच्यते। प्रजातन्त्रशासने खलु वस्तुतः प्रजैव राजा भवति, अतः प्रजातन्त्रसंविधानमपि प्रजायाः संविधानं सम्पद्यते। प्रजया निर्वाचिताः प्रतिनिधयः प्रजातन्त्रशासने एधिकारिणो भवन्ति। तत्र प्रजा स्वमताधिकारेण लोकसभाराजसभा प्रभृतिसंसदां निर्माणं करोति। अखिलमपि च शासन-निर्वहण-यन्त्रं स्वयमेव रचयति। प्रजैव प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूपरिर्वाचनपद्धत्या प्रतिनिधिसरण्या शासनचक्रं सृजति संगृह्णाति च। योग्या प्रजा सर्वागसुन्दरशासनं शासन-विधानं च निर्मिभाते अयोग्या चायोग्यम्। पाश्चात्य-ि वशारदा अपि प्रशासनं प्रजया वा प्रशासनं प्रजाशासनमिति वदन्ति। 'यथा राजा तथा प्रजा' इत्यासीत् प्राचां प्रवादः। परं प्रजातन्त्रे स् अव न्यायः विपर्थासं भजते। 'इदानीं' तु यथा प्रजा तथा राजा इत्येवोतितं प्रतिभाति। प्रजातन्त्रशासनस्य तदैव साफल्यं भवति शक्नोति यदा प्रजाः सुशिक्षिताः शिष्टाः, धर्मपरायणाः, कर्त्तव्यनिष्ठिताः, परोपकारव्रताः, नीतिनिपुणास्च स्युः नान्यथा।

१. एकपदेन उत्तरत

(क) प्रजायाः शासनं किं उच्यते?

(ख) कया निर्वाचिताः प्रतिनिधयः अधिकारिणो भवन्ति?

(ग) प्रजा प्रतिनिधिसरण्यया किं संसृजति?

(घ) योग्या प्रजा, कीदृशं विधानं निर्मिमीते?

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(क) पाश्चात्यविशारदाः प्रजातन्त्रस्य किं लक्षणम् विदन्ति?

(ख) प्रजानन्त्र-साफल्यं कदा भवितुं शक्यते?

३. निर्देशानुसारेण उत्तरत-

(क) इत्यासीत् इति पदस्य सन्धिविच्छेदं कुरुत।

(ख) प्रजाशासनम् इति पदस्य समासविग्रहं कुरुत।

(ग) प्रतिनिधिसरण्या इति पदे का विभक्तिः?

(घ) 'चायोग्यम्' इति पदस्य सन्धिविच्छेदं कुरुत?

४. अस्य गद्यांशस्य उपयुक्तं शीर्षकं लिखत।

रचनात्मकं कार्यम्

रचनात्मकं कार्यम् - २०

पत्रलेखनम्	०५
संवाद लेखनम्	०५
चित्राधारितवर्ण	०५

रचनात्मकं कार्यम्

पत्रलेखनम्

१. अध्ययनोपेक्षा वशात् कनिष्ठभ्रातरं प्रति पत्रम्

५, आनन्दपुरम्
(i) --------------
तिथिः ३०.१.२००६

प्रिय अनुज,

सप्रेम (i i) --------------------- ।

अत्र (i i i) ------------------- तत्रास्तु। अद्य तव विद्यालयात् तव (iv) ------------- प्राप्तम्। एतत् ज्ञात्वा अतीव (v) ------------ जातम् यत् त्वया दिसम्बर-परीक्षायां प्रायेण सर्वेषु (vi) ------------------ हीनाः अंकाः प्राप्ताः। त्वं तृतीयायां श्रेण्यां पतितोऽ सि। मन्ये क्रीड़ासु तव (vii) ----------------- अधिका वर्तते। परम् अध्ययनस्य उपेक्षां कत्वा क्रीडनं न कदापि (viii) ---------------------- अस्ति।

पठनस्य समये (ix) -------------------- खेलनस्य समये खेलनम् एव उचिततरम् अस्ति। आशासे अध्ययनविषयिकीम् उपेक्षां (x) ------------------------ वार्षिक्यां परीक्षायां त्वम् उत्तमां श्रेणीं प्राप्स्यसि।

भवदीयो भ्राता,
रामदत्तः

शब्दसूची - उत्तमम्, परित्यज्य, विषयेषु, आशीष, प्रगतिपत्र, दुःखम्, रुचिः, कुशलम्, पठनम्, सहारनपुरम्।

२. परीक्षासाफल्यात् मित्राय वर्धापनपत्रम्

परीक्षाभवनात्

तिथिः (i) -----------------

(i i) ------------------------।

(i i i) ---------------------- ।

तव परीक्षासफलतापत्रम् अद्य एव (iv) --------------------। तव सफलतां ज्ञात्वा माम् अति (v) ------------------- अस्ति। अहोरात्रं परिक्षमं कृत्वा भवान् ९५ प्रतिशतम् (vi) ------------------- लब्धवान्। त्वं मम -------------------- पारिवारिकजनस्य च (vii) ------------------- अर्हसि। पत्रस्य अन्ते पुनरपि वर्धापनं (viii) ----------------।

(ix) -------------------- सादंर नमोनमः।

भा

वदीयं (x)---------------

क, ख, ग।

शब्दसूची- पितृभ्याम्, अङकान्, सन्तोषः, ६.१०.२००७, कामये, साधुवादान्, प्राप्तम्, प्रियमित्र, सप्रेमनमस्कारम्, मित्रम्।

३. पित्रे परीक्षापरिणाम सुचकं पत्रम्

परीक्षाभवनम्

तिथिः १६.७.२००७

(i) ---------------------- पितृचरणाः,

सादरं (i i) -----------------------

अत्र (i i i) -------------- तत्रास्तु। भवान एतत् ------------------- ज्ञात्वा (iv) ---------------- भविष्यति यत् अहं परीक्षायाम् न केवलं प्रथम श्रेण्याम् (v) ------------- अभवम् (vi) ---------------- प्रथमस्थानं लब्धवान्। मत्कृते विशिष्टा छात्र वृत्तिः (vii) ---------------------। समाचारपत्रेषु मम (viii) ------------------ अपि प्र ाकाशितम्, इदं सर्वं भवतोः मातापित्रोः (ix) ----------------------- एव सञ्जातम्।

पूज्यमातृचरणयोः मम (x) ------------------------------।

भावदीयः पुत्रः,

क, ख, ग।

शब्दसूची- कुशलम्, उत्तीर्णः, आनन्दितः, पूज्याः, प्रणामम्, प्रदास्यते, आशीषेण, प्रणामाः, चित्रम्, अपितु।

४. भवतः नाम सुरेशः अस्ति। भवान् स्वमित्रम् राहुलं स्व भगिन्याः विवाहे निमन्त्रणम् दातुम् इच्छति। मञ्जुषायाः उचितपदैः पूरयतः-

उ देवरारणिः
जयपुरतः
तिथिः -------------------

(i) ---------------- राहुल!
(i i) ------------------ नमोनमः।

अत्र कुशलं तत्रास्तु कामये।
इदं (i i i) ------------- वृत्तं भवन्तं सूचयित्वा अहम् आनन्दम् अनुभवामि यत मम (iv)---------------- विवाहः अग्रिमासस्य दशम्यां (v) ---------------- बुधावासरे, निश्चितः जातः । वरयात्रा लक्ष्मणपुरात् (vi)----------------। अहं त्वां प्रेमपूर्वकं पूर्वतः ए वं ज्ञापयामि येन क्ष्वां अत्र (vii) ---------------- पूर्वतः एव प्राप्तः स्यः। भवता पितृभ्या सह अत्र अवश्यमेव (viii) ---------------- । भावतां स्निग्धा सङ्गतिः साहाय्यं च अहं कामये (ix) ------------------------ ।

पितृभ्यां सस्वेहं नमोनमः। त्व पत्रोत्तरं प्रतीक्षमाणः।

भवतः प्रियमित्रम्
सुरेश :।

श्री राहुल चौरसिया
३३आनन्दलोकः
(x) -------------------------

मञ्जूषा - सुहृद, सप्रेम, तारिकायां, आगन्तव्यम्, भागिन्याः प्रीतिदायकं, आदरणीयाभ्यां, त्रिचतुर्दिनानि,। आगामिष्यति, जोधपुरनगरम्।

५. भवतः नाम दिनेशः अस्ति। तव मित्रं राकेशः दिल्ली नगरे वसति। स्वविद्यालयस्य वर्णनम् कुर्वन् मित्रं प्रति लिखितम् इदं पत्रं मञ्जूषायां दत्तैः उचितपदैः पूरयत-

केन्द्रीय विद्यालयः
कामरूपतः
तिथिः ---------------

प्रिय (i) ------------------------

सस्नेहं (i i)-------------------------

अत्र (i i i) ---------------- तत्रास्तु। अहम् अधुना स्वविद्यालयस्य वर्णनं कर्तुम् इच्छामि। मम (iv) ------------------ अतीव शोभनः अस्ति। अस्माकम् सर्वे (v) ------------------ दत्तचित्तेन पाठयन्ति। तेषां योग्यता वस्तुतः (vi) ------------------। स र्वे छात्राः अपि (vii) ------------------ सन्ति। विस्तरेण पुनः (viii) ------------------।

भवनः (ix)-----------------
दिनेश :

श्रीराकेश कुमार
१४, वर्सेत विहार
(x) -----------------------

मञ्जुषा- राकेश, योग्याः, नमस्ते, अध्यापकाः, कुशलं, विद्यालयः, प्रशंसनीया, मित्रम्, लेखिष्यामि, नव दल्लीनगरम्।

६. भवतः नाम कौशिकः अस्ति छात्रावासे च भवान् वसति। भवतः वार्षिक परीक्षा समाप्ता। परीक्षाविषयकं जिज्ञासां रामयितुम् पितरं प्रति लिखिते पत्रे मञ्जूषातः उचितपदान् विचित्य रिक्तस्थानानि पूरयत।

माडलविद्यालय छात्रावास
(i) -----------------------
तिथि : ----------------------

पूज्य (ii) -----------------------------
(iii) -----------------------------

अद्यैव मया भवदीयं (iv) ------------------ प्राप्तम्। भवतः मम (v) ------------------- अतीव जिज्ञासा प्रतीयते। निरंतरम् अभ्यासेन सर्वेषाम् प्रश्नपत्राणाम् उत्तराणि सम्यक् रुपेण दत्तानि। (vi) ----------------- आशीर्वादेन न केवलं प्रथम श्रेण्याम् (vii) ------------- भविष्यामि, (viii) ---------------- अपि प्रथमं (ix) ---------------- लप्स्ये।

मातृचरणयोः सादरं नमस्कारम्।

(x) ------------ पुत्रः
कौशिक।

मञ्जूषा- पत्रम्, सफलः, पितृमहोदय!, स्थानम्, कक्षायाम्, सादरं प्रणामाः, भवदाज्ञाकारी, परीक्षाविषये, भवताम्, दिल्लीतः

७. मित्रं प्रति लिखितं निम्नलिखितं पत्रम् मञ्जूषायां प्रदत्तैः उचितैः शब्दैः पूरयत-

(i) -----------------------------

प्रिय मित्र दिवाकर,

(ii) -------------------------- नमस्ते।

(iii) ---------------------- अहं मित्रैः सह जन्तुशालां द्रष्टुम् काननवनम् अगच्छम्। तत्र (iv) -------------------- अनेकान् पशून् अपश्याम। सर्वे पशवः इतस्ततः भ्रमन्ति स्म। सिंहा उच्चैः अगर्जन्। मयूराः नृत्ये (v) ------------------- आसन्। वस्तुतः मयूरं (vi) ------------------ कुत्र जन्तुशालायाः भव्यशोभा? तत्र आम्रवृक्षाः अपि आसन्, कोकिला (vii) -----------------। वस्तुतः यत्र आम्रवृक्षाः (viii) ------------- कोकिला तु भविष्यति एव। अग्रे पुनः लेखिष्यामि। (ix) ---------------- मम नमस्कारः कथनीयः।

भवदीयम् (x) -----------------
शेखरः।

मञ्जूषा- विना, तत्र, अभिन्नमित्रम्, वयम्, सस्नेहं, चेन्नईतः, श्वः, मग्नाः, अपि सर्वेभ्यः।

उत्तराणि

१. (i) सहारनपुरम्, (ii) आशीष, (iii) कुशलम्, (iv) तव, (v) दुःखम्, (vi) विषयेषु, (vii) रुचिः, (viii) उत्तमम्, (ix) पठनम् (x) परित्यज्य।

२. (i) ६.१०.२००७, (ii) प्रियमित्र, (iii) सप्रेमनमस्कारम्, (iv) प्राप्तम्, (v) सन्तोषः, (vi) अङ्कान्, (vii) साधुवादान्, (viii) कामये, (ix) पितृभ्याम्, (x) मित्रम्।

३. (i) पूज्याः, (ii) प्रणामम्, (iii) कुशलम्, (iv) आनन्दितः, (v) उत्तीर्णः, (vi) अपितु, (vii) प्रदास्यते, (viii) चित्रम्, (ix) आशीषेण, (x) प्रणामाः।

४. (i) सुहृद्, (ii) सप्रेम, (iii) प्रीतिदायकं, (iv) भगिन्याः, (v) तारिकायां, (vi) आगन्तव्यम्, (vii) त्रिचतुर्दिनानि, (viii) आगमिष्यति, (ix) आदरणीयाभ्यां, (x) जोधपुरनगरम्।

५. (i) राकेश, (ii) नमस्ते, (iii) कुशलं, (iv) विद्यालयः, (v) अध्यापकाः, (vi) प्र ाशंसनीया, (vii) योग्याः, (viii) लेखिष्यामि, (ix) मित्रम्, (x) नव दिल्ली नगरम्।

६. (i) दिल्लीतः, (ii) पितृमहोदय, (iii) सादरं प्रणामाः, (iv) पत्रम्, (v) परीक्षा-विषये, (vi) भवताम्, (vii) सफलः, (viii) कक्षायाम्, (ix) स्थानं, (x) भवदाज्ञाकारी।

७. (i) चेन्नईतः, (ii) सस्नेहं, (iii) श्वः, (iv) वयम्, (v) मग्नाः, (vi) विना, (vii) अपि, (viii) तत्र, (ix) सर्वेभ्यः, (x) अभिन्नमित्रम्।

रचनात्मकं कार्यम्

सङ्केताधारितम् संवाद लेखनम्

१।   अधोलिखित वार्तालापे आगतानि रिक्तस्थानानि पूरयत-

रमेशः -- मालति! किम् अतिथयः भोजनं कुर्वन्ति?
मालती -- आम् भ्रातः! अतिथिभिः भोजनं (i).......।
रमेशः -- मालति! किम् जनकः अपि तत्र उपविशति?
मालती-- भ्रातः! (ii)............तत्र न उपविश्यते।
सुरेशः-- मालति! किं माता फलानि आनीयन्ते।
मालती-- आम्! मात्रा (iii)............ आनीयन्ते।

२।   अधोलिखित वसन्त ऋतु विषयक संवादस्य रिक्तस्थान पूर्तिकुरुत---
राकेशः-- मोहन अधुना कः ऋतुः अस्ति?
मोहनः-- मित्र! साम्प्रतम् .... अस्ति।
राकेशः-- गोपाल! वसन्तर्तौ कीदृशं वातावरणं भवति
गोपालः-- राकेश! वसन्तर्तौ नाधिकं ..... नचाधिका उष्णता भवति।
राकेशः-- गोपाल! वसन्तर्तौ पूर्ववर्ती ऋतुः.....आसीत्?
मोहनः-- मित्र! वसन्तर्तौ पूर्ववर्ती ऋतुः.....आसीत्।
राकेशः-- शोभनम्! गोपाल त्वं वद, वसन्तर्तोः ...कः ऋतुः भविष्यति?
गोपालः-- मित्र! वसन्तर्तोः पश्चात् ग्रीष्मर्तुः भविष्यति।

३।   मञ्जूषातः समुचितपदानि चित्वा वार्तालापं पूरयत ---
चेतनः-- वयं सायङ्कालेकन्याकुमारीं प्राप्स्यामः प्रथमं सागर तटे गत्वा ......
द्रक्ष्यामः। अनन्तरं मन्दिरे गत्वा .... दर्शनं करिष्यामः।
रमाः -- वयंकुत्र ....?
चेतन -- ....प्रवासिमन्दिरम् आस्ति। .....निवत्स्यामः।
पिता -- .... कथम्?
चेतनः -- तत्र अनेके भोजनालयाः सन्ति। तत्र गत्वा भोजनं करिष्यामः।
पिता -- अथवा प्रथमम् एव खाद्यानि क्रेष्यामः। तानि ..... नेष्यामः। तत्र ......।
चेतनः -- रात्रौ तत्रैव ...... प्रातः ....।

मञ्जूषा - तत्र। प्रत्यागमिष्यामः। भोजनव्यवस्था। सूर्यास्तं। दैवालयसमीपे। देव्याः। प्र वासिमन्तिरम्। खादिष्यामः स्थित्वा। निवत्स्यामः

४। मञ्जूषातः- उचित पदानि चित्वा रिक्त स्थानानि पूरयत-

मञ्जूषा -- विना, गातुम्, इच्छन्ति, वयं, महोदयः परन्तु, यदि, शोभनम् आवश्यकता, वाद्ययन्त्राणि।

अध्यापकः छात्राः! किं भवन्तः किञ्चित् प्रष्टुम् .....?
छात्राः महोदय! ... तु गातुम् इच्छामः।

अध्यापकः गातुम् इच्छन्ति! .... अहं तु .... न समर्थः।
छात्राः ....! वयं गास्यामः। समूहगानम्। ... भवान अपि।
अध्यापकः ....। अहम अपि गास्यामि। गीतं किम् अस्ति?
किं वाद्यन्त्राणाम् अपि ..... अस्ति।
छात्राः ..... यदि सन्ति, शोभनम्। अन्यथा एतानि .... एव गातुंशक्यते।
अध्यापकः एवम् अस्ति तर्हि गायामः।

५। मञ्जूषातः पदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-
मञ्जूषा - शोभनम्, गच्छामि, ह्यः, जनकः, प्रतिश्यायेन अधुना, इदानीम्, श्वः, रमे, पीडितः

रमा- त्वं .... विद्यालयं कथं न आगच्छः
सीता- ह्यः मम .... अस्वस्थः आसीत।
रमा- तव जनकः केन रोगेण .... आसीत्?
सीता- सः .... पीड़ितः आसीत्।
रमा- ....सः स्वस्थः अस्ति।
सीता- ! किं त्वंश्वः विद्यालयम् आगमष्यसि?
रमा- अहं ..... अवश्यं विद्यालयम् आगमिष्यामि?
सीता- ....अहम्।
रमा- ....पुनः अपि शीघ्रम् आगच्छ।

चित्राधारित, अभ्यास प्रशनाः

१। चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषातः पदानि अवचित्य रिक्तस्थानानि पूरयत-

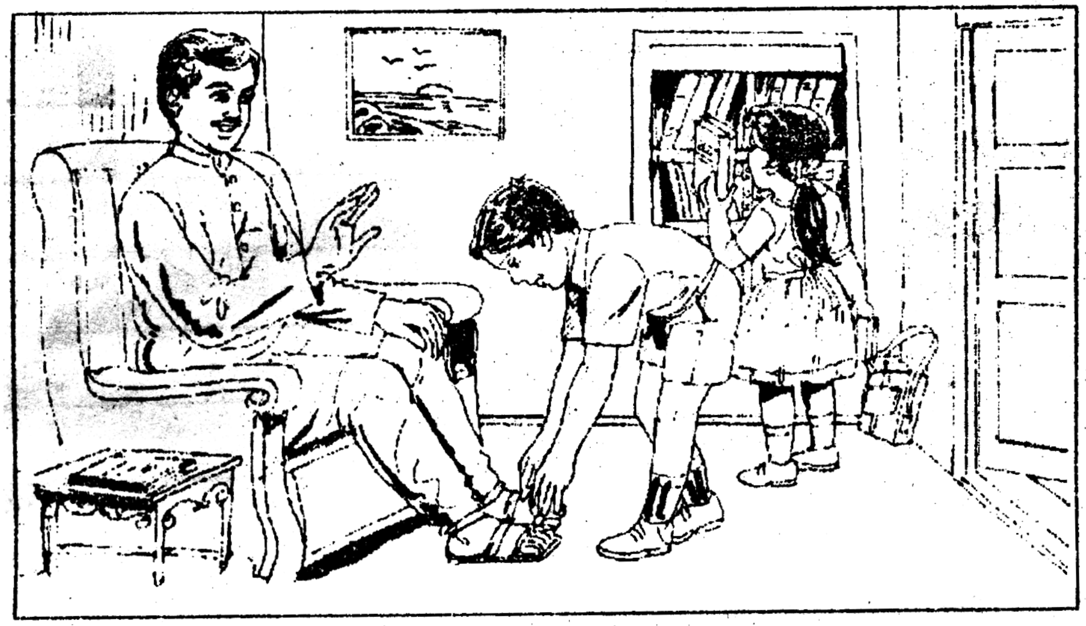

१। अस्मिन् चित्रे एकः (i) ....परिवारः वर्णितः।

२। (ii) ....पुस्तकानि सन्ति।

३। प्रकोष्ठे मञ्चस्य (iii) ....समाचारपत्रम् अस्ति।

४। एका बालिका स्वपुस्तकानि (iv) ....स्थापयति।

५। माता स्वसन्ततिं कार्यरतां दृष्ट्वा (v).............।

मञ्जूषा
प्रसीदति, दत्तचित्तः, आदर्शः, पितुः, चरणस्पर्शम्, कापटिकायाम्, उपरि।

२. अधोदत्तं चित्रं पश्यत। शब्दसूचीसहायतया चित्रम् आधृत्य संस्कृतेन पञ्चवाक्यानि उत्तरपुस्तिकायां लिखत-

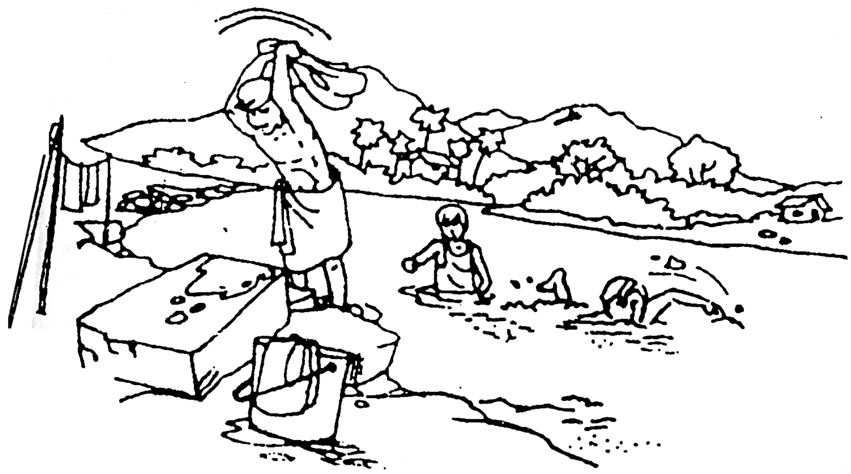

शब्दसूची-सहायतार्थम्

नदी, वृक्षाः, रजकः, बालौ, क्षालयति, वस्त्राणि, तरतः, शुष्यन्ति, शिलापट्टके, पर्वतः, रमणीयः, कुटीरः।

३. इदं चित्रं पश्यत। तत् आधारीकृत्य शब्दसूची सहायतया संस्कृतेन पञ्चवाक्यानि लिखत

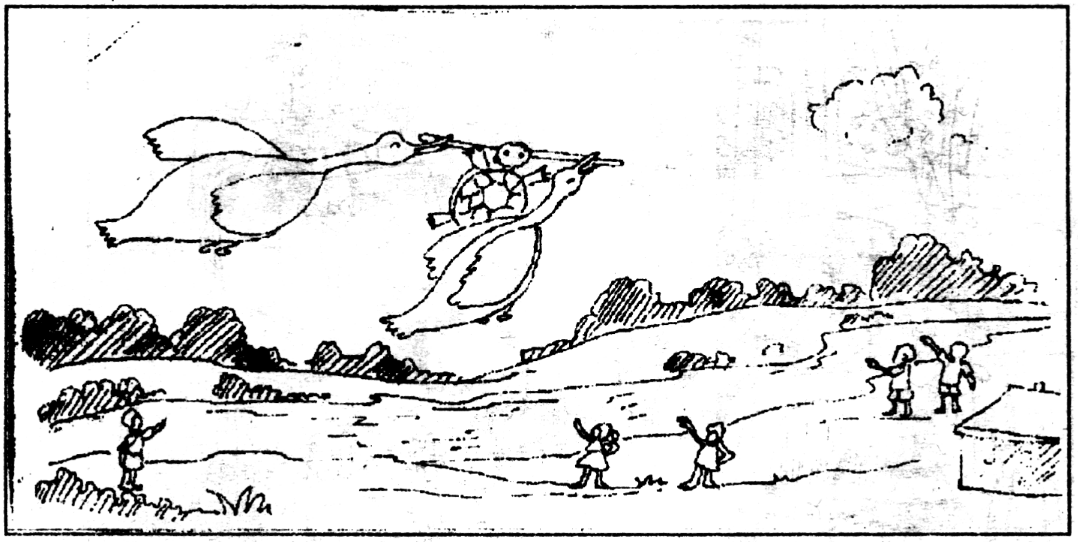

शब्दसूची

हंसौ, सरोवरः, जनाः, तूष्णीम् अपतत्, रक्षार्थम्, कच्छपः, नयतम्, अवदत्,

अनश्यत्, काष्ठखण्ड्म, धृत्वा।

४. चित्रं दृष्ट्वा मञ्चूषातः पदानि चित्वा पञ्चवाक्यानि संस्कृते लिखत-

मञ्जूषा
उपवनम्, वृद्धः, यष्टिका, पादपाः, वृक्षाः, पुष्पाणि, बालाः, कन्दुकः, महिला, रोपणीया

५. चित्रं दृष्ट्वा शब्दसूचीं च अधिकृत्य संस्कृते पञ्चवाक्यानि लेखनीयानि।

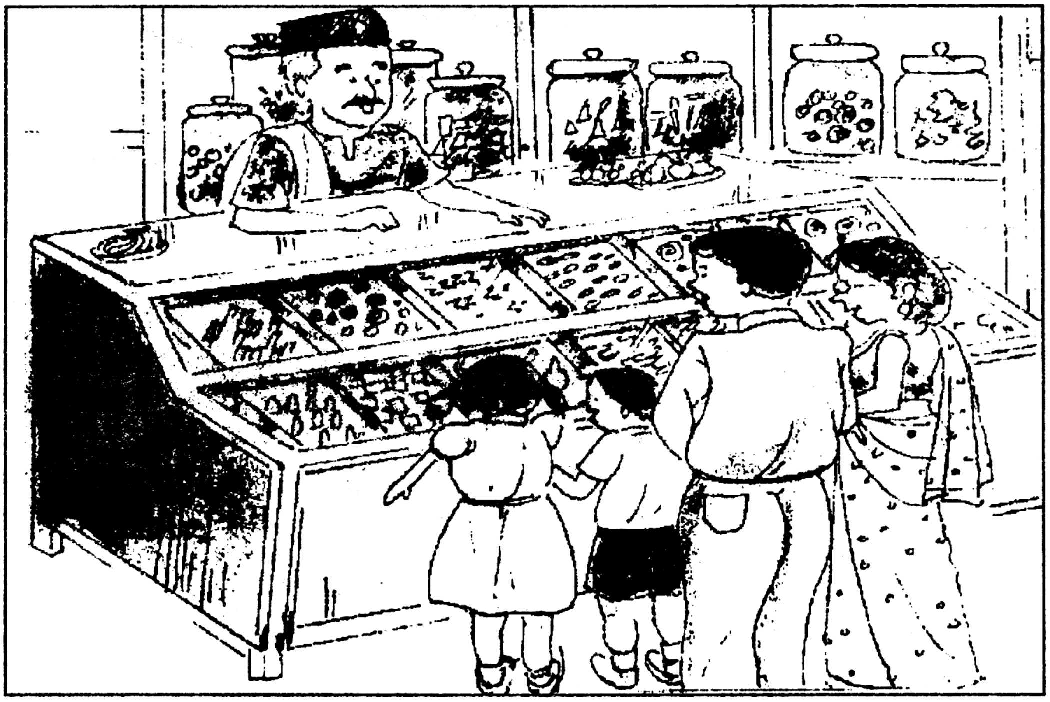

मञ्जूषा

आपणस्य, आपणकः, टोपिका, एका, चत्वारः, फलानि, व्यञ्जनानि, क्रीणाति, बालिका।

६.

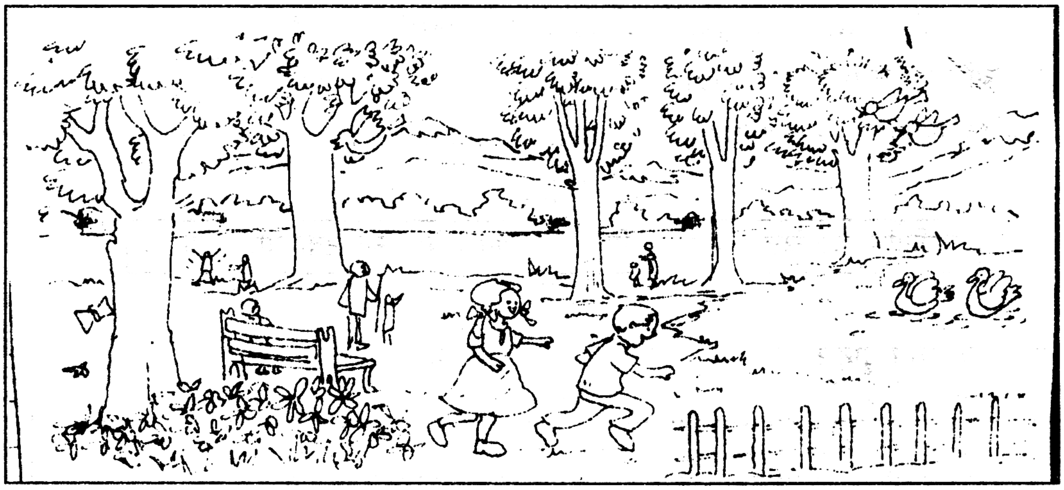

शब्दसूची
उद्यानस्य, बालकः, बालिका, वृक्षाः, पादपाः, खगः, वर्तकः, सरोवरः, शान्तिदायकम्, शुद्धं भवति।

७. इदं चित्रं पश्यत। चित्रम् आधृत्य शब्दसूचीसहायतया संस्कृतेन पञ्चवाक्यानि लिखत।

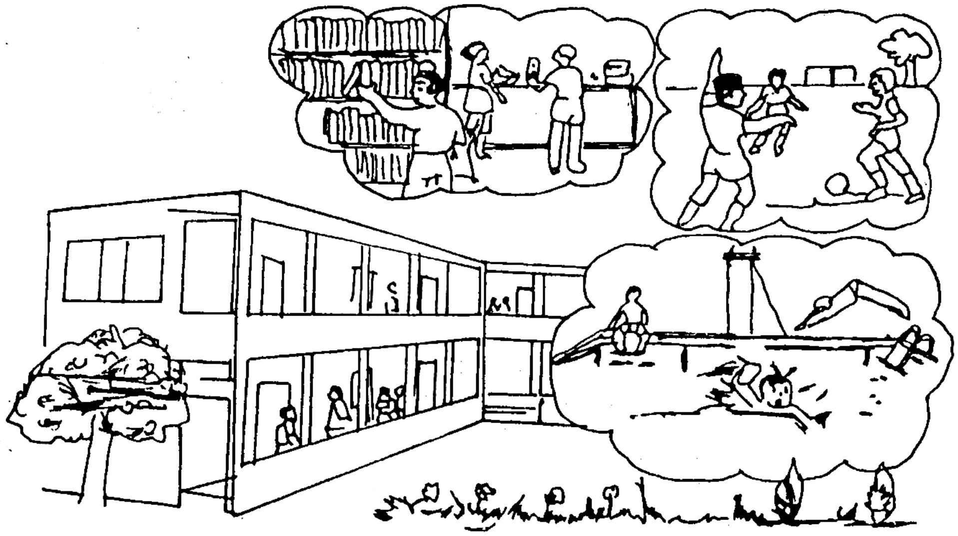

शब्दसूची
छात्राः, शिक्षकाः, पुस्तकालयः, तरण-सरोवरः, अनुशासनम्, क्रीडाक्षेत्रम्, पठन्ति,

विद्यालयः, पुस्कानि, अभ्यासः, दण्डः, पादकन्दुकक्रीड़ा, पाठयन्ति।

८. इदं चित्रं पश्यत। चित्रम् आधृत्य शब्दसूची-सहायतया च संस्कृते पञ्चवाक्यानि लिखत-

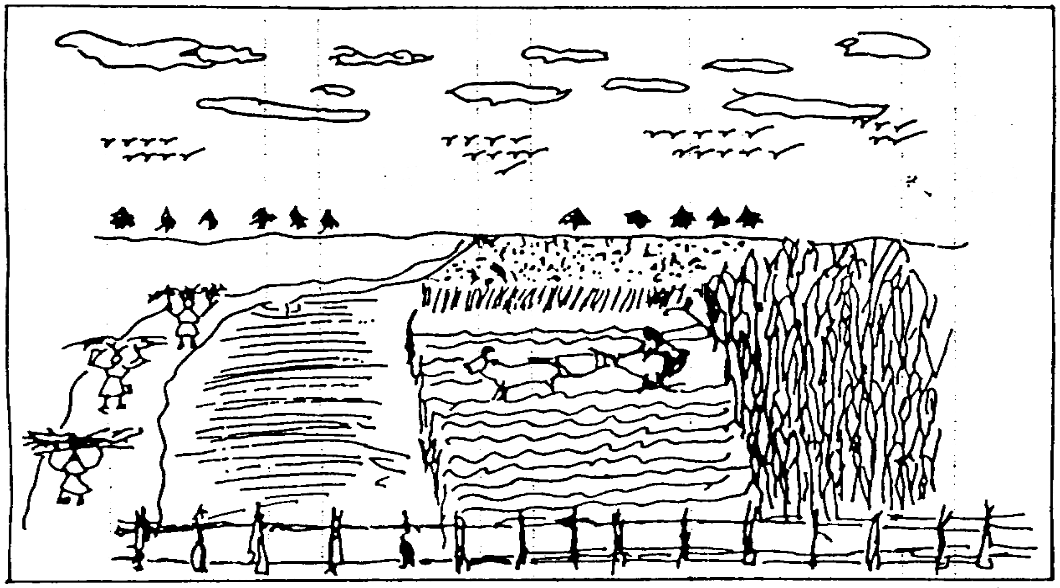

शब्दसूची
वृक्षाः, खगाः, मेघैः, कृषकः, वर्षाकालः, गगनं, महिलाः, कर्षति, अन्नानि, उड्डयन्ते, आनयन्ति, आच्छादितम्।

९. अधोदत्तं चित्रं ध्यानेन पश्यत। चित्रम् आधृत्य शब्दसूची-सहायतया संस्कृतेन पञ्च वाक्यानि उत्तर पुस्तिकायां लिखत।

शब्दसूची
क्षालयन्ति, नदी, मलिनं, पीत्वा, तिस्रः, विषाक्तानि, प्रदूषिता, विलीयन्ते, जलम्, अवकरम्, वस्त्राणि, क्षिपति, पुरुषः।

१०.   चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषातः पदानि अवचित्य संस्कृते पञ्चवाक्यानि लिखत।

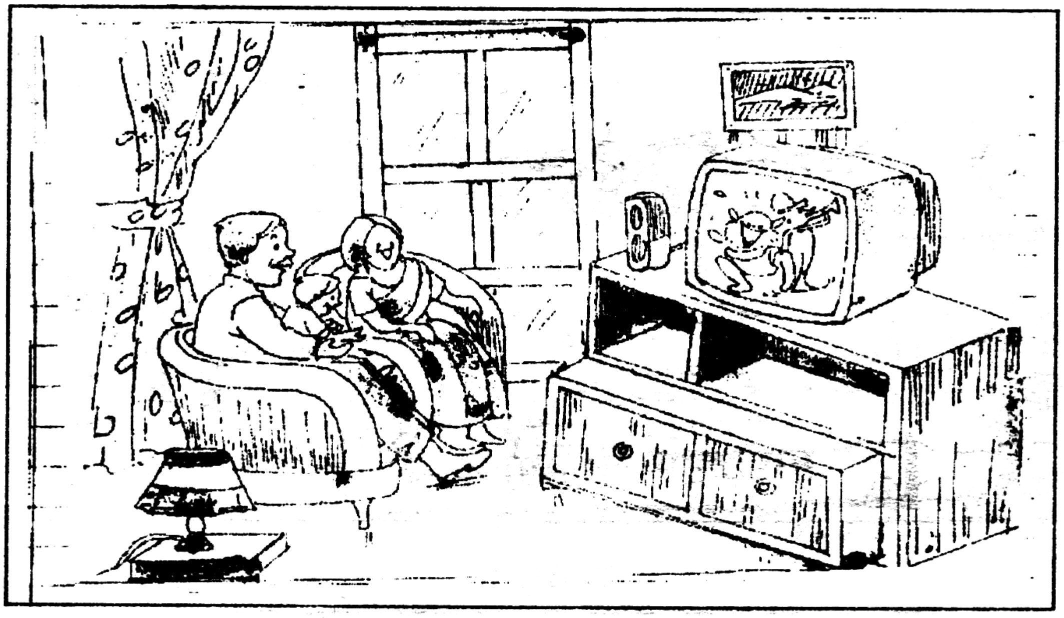

मञ्जूषा
गृहस्य, महिमा, दूरदर्शनम्, प्रसन्नम्, हस्तौ, सुसज्जितः, पुरुषः, माता-पिता, काष्ठफलकदीपः, विद्यते, अस्ति।

११.

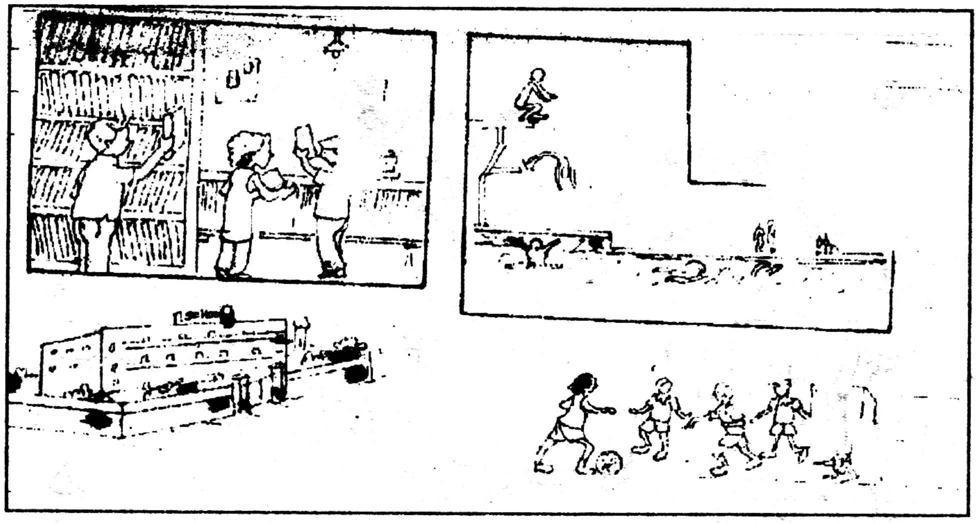

शब्दसूची

छात्राः, शिक्षका, पुस्तकालयः, तरण-सरोवरः, अनुशासनम्, क्रीड़ाक्षेत्रम्, पठन्ति, विद्यालयः, पुस्तकानि, अभ्यासः, दण्डः, पादकन्दुकक्रीड़ा पाठयन्ति।

१२. इदं चित्रं पश्यत। चित्रम् आधृत्य शब्दसूची- सहायतया च संस्कृते पञ्चवाक्यानि लिखत-

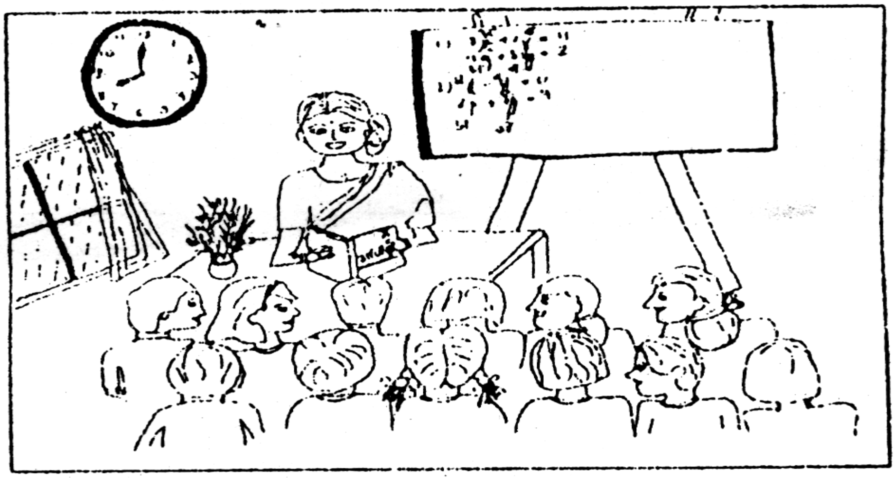

शब्दसूची
श्यामपट, गणितस्य, अध्यापिका, सावधानम्, बालकाः, लिखितम्,प्रश्नाः, घटिकायन्त्रानुसारम्, समयः, अष्टवादनः, पुष्पपात्रम्, सम्वर्धयति, शोभाम्, पठ्।

१३. इदं चित्रं पश्यत। चित्रम् आधृत्य शब्दसूची-सहायतया च संस्कृते पञ्चवाक्यानि लिखत-

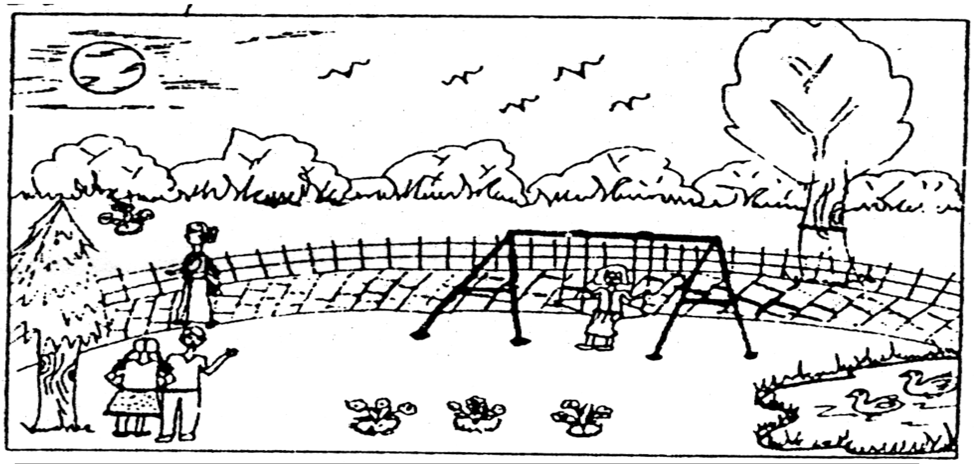

शब्दसूची
उपवनम्, दोलाम्, पुष्पाणि, नारी, सूर्य, खग, द्वे वर्तिके, खगाः, आकाशे, राजमार्गः, बालकः, बालिका, भ्रम्।

घनश्याम शर्मा

प्र० स्ना० शिक्षक (संस्कृत)
के० वि० मंगलदै

३. अनुप्रयक्तं व्याकरणम्

१. सन्धिः
२. समासः
३. प्रत्ययः
४. अव्ययः
५. घटिकाः
६. संख्यावाची
७. संशोधनम्

१. सन्धिः

सन्धि प्रकरणम्-

परिभाषा- वर्णानां सान्निध्येन यत्परिवर्तनं क्रियते भवति वा तत् सान्धिः इत्युच्यते। अर्थात् दो या दो से अधिक अत्यन्त समीपवर्ती वर्णों के मेल से जो विकार उत्पन्न होता है, उसे सन्धिः कहते हैं।

यथा रमा + ईशः = आ + ई = ए = रमेशः

विद्या + आलयः = आ + आ = आ = विद्यालयः

संयोगः

परिभाषा- अच् (स्वर) हीनं परेण संयोज्यम्। अर्थात् व्यञ्जन् और स्वरों का जुड़ जाए या जो अत्यन्त सपीपस्थ वर्णों के संयुक्त रूप को संयोग कहते हैं। यथा-

सन्धि-भेदः

(१) स्वरसन्धिः

(२) व्यञ्जनसिन्धः

(३) विसर्गसन्धिः

१. स्वर सन्धिः-

स्वरवर्णेन सह स्वरवर्णस्य मेलनं स्वर-सन्धिः कथ्यते। अर्थात् दो स्वरों के मेल से जो ि वकार उत्पन्न होता है, उसे स्वर सन्धि कहते हैं।

यथा- हिम + आलयः = हिमालयः

सदा + एव = सदैव।

स्वर सन्धि के भेद-

(क) दीर्घ सन्धि- अकः सवर्णे दीर्घः।

अर्थात् यदि पूर्वपद या उत्तर पदों में समान अक (अ, आ, इ, ई, उ, ऋ वर्ण हो) तो पूर्वपद के अन्तिम स्वर तथा उत्तर पद के प्रथम वर्ण को दीर्घ हो जाता है।

यथा राम + अवतारः = अ + अ = आ = रामावतारः

हिम + आलयः = अ + आ = आ = हिमालयः

सेवा + अर्थम् = आ + अ = आ = सेवार्थम्

विद्या + आलयः = आ + आ = आ = विद्यालयः

कवि + इन्द्रः = इ + इ = ई = कवीन्द्रः

गिरि + ईशः = इ + ई = ई = गिरीशः

मही + इन्द्रः = ई + इ = ई = महीन्द्रः

सती + ईशः = ई + ई = ई = सतीशः

भानु + उदयः = उ + उ = ऊ = भानूदयः

लघु + ऊर्मिः = उ + ऊ = ऊ = लूघर्मि

वधू + उत्सवः = ऊ + उ = ऊ = वधूत्सवः

भू + ऊर्जा = ऊ + ऊ = ऊ = भूर्जा

(ख) गुण सन्धिः अदेङ गुणः आद गुणः

अर्थात् यदि अ, आ के अनन्तर इ, ई आए तो दोनों के स्थान पर ए हो जाता है। यदि अ, आ के बाद उ, ऊ आए तो दोनों के स्थान पर ओ हो जाता है। यदि अ, आ के बाद ऋ आए तो दोनों के स्थान पर अर् हो जाता है। अ, आ के बाद लृ आए तो उन दोनों के स्थान पर अल् हो जाता है।

यथा देव + इन्द्रः = अ + इ = ए = देवेन्द्रः

देव + ईशः = अ + ई = ए = देवेशः

महा + ईशः = आ + ईशः = ए = महेशः

पर + उपकारः = अ + उ = ओ = परोपकारः

सूर्य + उदयः = अ + उ = ओ = सूर्योदयः

गङ्गा + उदकम् = आ + उ = ओ = गङगोदकम्

महा + ऊर्मिः = आ + ऊ = ओ = महोर्मिः

महा + ऋषिः = आ + ऋ = अर = महर्षिः

तव + लृकारः = अ + लृ = तवल्कारः

(ग) वृद्धि सन्धिः- वृद्धिरादैच् वृद्धिरेचि

अर्थात् ह्रस्व या दीर्घ अ, आ से परे ए ऐ आए तो ऐ होता है और अ, आ से परे ओ, औ आएँ तो औ होता है इसे वृद्धि सन्धि कहते है।

यथा अद्य + एव = अ + ए = ऐ = अद्यैव

एक + एकम् = ए + ए = ऐ = एकैकम्

तथा + एव = आ + ए = ऐ = तथैव

देव + ऐश्वर्यम् = अ + ऐ = ऐ = दैवैश्वर्यम्

गङ्गा + ओघः = आ + ओ = औ = गङ्गाघः

महा + औषधिः = आ + औ = औ = महौषधिः

महा + औदार्यम् = आ + औ = औ = महौदार्यम्

(घ) यण् सन्धिः- इको यणचि

अर्थात् इ, उ, ऋ, लृ के बाद यदि असमान स्वर वर्ण हो तो क्रमशः इ को य, उ को व, ऋ को र और लृ को ल हो जाता है।

यथा यदि + अपि = इ + अ = य् = यद्यपि

इति + आह = इ + आ = य् = इत्याह

मधु + अरि = उ + अ = व् = मध्वरिः

अनु + अयः = उ + अ = व् = अन्वयः

वधू + औ = ऊ + औ = व् = वध्वौ

देव + ऋषिः = अ + ऋ = अर् = देवर्षिः

धातृ + अंश = ऋ + अंशः = धात्रंशः

लृ + आकृति = लृ + आ = लाकृतिः

(ङ) अयादि सन्धिः- (एचोऽयवायः)

अर्थात् ए को अय्, ओ को अव, ऐ को आय और औ को आव हो जाता है। बाद में कोई स्वर हो तो यथा-

ने + अनम् = ए + अ = अय = नयनम्

नै + अकः = ऐ + अ = आय = नायकः

पो + इत्र = ओ + इ = अव् = पवित्रः

पो + अनः = ओ + अ = अव = पवनः

पौ + अकः = औ + अ = आव = पावकः

सन्धि के दो गौण भेद भी हैं-

(१) पूर्वरूप सन्धि-

एङ पदान्तादति यदि पदान्त (शब्द के अन्त) में ए अथवा ओ हो और उसके बाद अ हो तो अ को पूर्व रूप (ऽ) हो जाता है। अर्थात् अ को सन्धि करते समय ए ओ के साथ मिलकर अ की मात्र सूचना देने के लिए (ऽ) पूर्व चिह्न लगा दिया जाता है।

यथा- को + अत्र = ओ + अ = ओऽ = कोऽत्र

ग्रामे + अपि = ए + अ = एऽ = ग्रामेऽपि

कवये + अस्ति = ए + अ = एऽ = कवयेऽस्ति

(२) पररूप सन्धि-

अकारान्त उपसर्ग के परे एकारादि ओकारादि धातू रूप आने पर उपसर्ग का अन्तिम अ पर रूप हो जाता है। अर्थात् ए ओ में मिल जाता है।

यथा- प्र + एजते = प्रेजते = अ + ए = ए

उप + ओषति = उपोषति = अ + ओ = ओ

२. व्यञ्जन सन्धि-

वाञ्जयन के सामने स्वर अथवा व्यञ्जन के आने पर जो परिवर्तन होता है उसे व्यञ्जन सन्धि कहते हैं। (यदा व्यञ्जन पद स्वरो व्यञ्जनो वा स्थात तदा यत् परिवर्तनं भवति तत् व्यञ्जन सन्धिः इत्युच्यते।)

यथा- सत् + जनः = सज्जनः

वाक् + ईशः = वागीशः

अच् + अन्तः = अजन्तः

सत् + मार्गः = सन्मार्गः

व्यञ्जन सन्धेः भेदाः

१. श्चुत्व सन्धिः-

स्तोः श्चुना श्चु अर्थात् यदि स तथा तवर्ग (त्, थ, द, ध, न्) के योग (आगे या पीछे) में श या चवर्ग (च, छ, ज्, झ्, ञ) आए तो स के स्थान पर श तथा तवर्ग के स्थान पर चवर्ग हो जाता है।

यथा- रामस् + शेते = सामश्शेते

तत् + श्रुत्वा = तच्छ्रुत्वा

महत् + चरित्रम् = महच्चरित्रम्

सत् + जनः = सज्जनः

निस् + चितम् = निश्चितम्

अपवाद-

यदि श् के परे तवर्ग का कोई वर्ण हो ते, उस तवर्ग के स्थान पर चवर्ग नहीं होता है। यथा- प्रश्न + नः = प्रश्नः।

(२) ष्टुत्व सन्धि-

ष्टुना ष्टुः अर्थात् स या तवर्ग (त, थ, द, ध, न) से पूर्व अथवा बाद में या तवर्ग (ट, ठ, ड्, ढ, ण) का कोई वर्ण हो तो स् को ष् तथा तवर्ग को तवर्ग हो जाता है।

यथा- कृष् + तः = कृष्टः

इष् + तः = इष्टः

तत् + टीका = तट्टीका

(३) जश्त्व सन्धि-

झलां जशोऽन्ते अर्थात् यदि प्रथम पद के अन्त में स्थित वर्गों के प्रथम अक्षर हो और उसके बाद कोई भी स्वर हो या किसी भी वर्ग का तीसरा, चौथा या पाँचवा वर्ण हो या य्, र, ल्, व् में से कोई वर्ण हो तो वर्ग के प्रथम वर्ण को उसी वर्ग का तीसरा वर्ण हो जाता है।

यथा- दिक् + गजः = दिग्गजः

दिक् + अम्बरः = दिगम्बरः

अच् + अन्तः = अजन्तः

सत् + वाणि = सद्वाणी

जगत् + ईशः = जगदीशः

अप् + जः = अब्जः

षट् + आननः = षडाननः

सत् + आचारः = सदाचारः

(३) चर्त्व सन्धि-

खरि च अर्थात् किसी वर्ग के तृतीय वर्ण अथवा चतुर्थ वर्ण से परे आदि किसी वर्ग का पहला या दूसरा वर्ण अथवा श, ष, स में से कोई वर्ण हो तो तीसरे और चौथे वर्ण को अपने वर्ग का पहला वर्ण हो जाता है।

यथा- विषद् + सु = विपत्सु

आपद् + सु = आपत्सु

भेद् + ता = भेत्ता

द्वेद् + ता = द्वेत्ता

(४) अनुस्वार सन्धि-

(क) अर्थात् यदि पद के अन्त में म् आए और उसके बाद कोई व्यञ्जन आए तो म् का अनुसार (.) हो जाता है।

यथा- पाठम् + पठति = पाठं पठति

राज्यम् + कुर्वन्ति = राज्यं कुर्वन्ति

(ख) वा पदान्तस्य सूत्र के अनुसार यदि पदान्त म् के स्थान पर होने वाले अनुस्वार से परे यदि किसी वर्ग का कोई वर्ण हो तो उस अनुस्वार का उसी वर्ग का पाँचवां वर्ण विकल्प से हो जाता है।

यथा- त्वम् + करोषि = त्वं करोषि अथवा त्वङ करोषि।

(ग) अनुस्वारस्य ययि परसर्गः सूत्रानुसार अपहान्त अनुस्वार को उसी वर्ण का पाँचवा वर्ण नित्य होता है।

यथा- गुम् + फित = गुम्फित

अम् + कित = अङ्कित

(५) छत्व सन्धि-

शश्दो.हि अर्थात् यदि किसी भी वर्ग के पहले, दूसरे, चौथे वर्ण के शब्द के अन्त में होने और उसके बाद श् होने पर और उसके बाद में कोई स्वर या ह, य्, र, व् में से कोई वर्ण होने पर श् को विकल्प में छ हो जाता है और श्चुत्वसन्धि के नियमानुसार तवर्ग का चवर्ग हो जाता है।

यथा- एतत् + श्रुत्वा = एतच्छुत्वा
तत् + शिवम् = तच्छिवम्
तत् + श्रृणोति = तच्छ्रृणोति

(६) तुकागम-

शि तुक (क) अर्थात् शब्दान्त में स्थित न् के पश्चात यदि श हो तो उन दोनों के बीच में विकल्प से तक् का आगम होता है। अर्थात् तक् का त् जुड़ जाता है। साथ ही श् को छ और श्चुत्व सन्धि नियम भी लगता है।

यथा- विद्वान् + शोभते = विद्वाम् छोभतेः विद्वाञ् च् छोभते
सन् + शम्भुः = सञ्च्धम्भुः सञ्धम्भुः

(ख) हे च सूत्रानुसार यदि हस्व स्वर के बाद छ हो तो तुकागम होता। तुक का त् शेष रहता है। श्चुत्व सन्धि नियम से त् का च हो जाता है।

यथा- अनु + छेदः = अनु + इक् + छेदः = अनुच्छेदः
स्व + छन्दः = स्व + इक् + छन्दः = स्वच्छन्दः

३. विसर्ग सन्धि-

परिभाषा-

यत्त विसर्गेण सह स्वर व्यज्यनवर्णयों : सन्धिः सः विसर्ग सन्धि। अर्थात् विसर्ग के बाद स्वर और व्यञ्जन वर्णो के आने से विसर्गो के स्थान पर जो परिवर्तन होता है, उसे विसर्ग सन्धि कहते है।

यथा- अतः + एव = अत एव
रजः + गुण = रजोगुणः
नमः + कार = नमस्कारः

शिशुः + हसीत् = शिशुर्हसीत

विसर्ग-भेदः

(क) उत्व-सन्धि, सत्व सन्धि, रूत्व सन्धि, लोप सन्धि।

यथा- नमः + ते = नमस्ते

कः + चित् = कश्चित्

(ख) नमः, पुरः, तिरः, इनके विसर्ग के परे क, ष् होने पर स् हो जाता है।

यथा- नमः + कारः = नमस्कारः

तिर + कार = तिरस्कारः

पुरः + कारः = पुरस्कारः

पुरः + कतः = पुरस्कृतः

(ग) क वर्ग- प्रवर्ग के परे उपधा रूप हस्व इ, उ के बाद प्रत्यपार्थव्य विसर्ग के स्थान पर ष् हो जाता है।

यथा- निः + कामः = निष्कामः

आविः + कतम् = आविष्कृतम्

दुः + कृतम् = दुष्कृतम्

२. रूत्व सन्धि-

(क) ससजुषो रूः सूत्र से यदि विसर्ग के पहले अ आ को छोड़कर कोई और स्वर हो तथा विसर्ग से परे कोई स्वर या किसी वर्ग का तीसरा, चौथा और पाँचवाँ वर्ण तथा य, र, ल्, व, ह् इनमें से कोई एक वर्ण हो तो विसर्ग का र् हो जाता है। अर्थात्

(i) यत्र इकारादिस्वरवर्णात परे विसर्गः विसर्गात् परश्च स्वरवर्णः, तत्र विसर्गस्थाने र् भवति।

(ii) यत्र इकारादिस्वरवर्णात परे विसर्गः विसर्गात परश्च वर्णानां तृतीयः, चतुर्थः, पंचमः वा वर्णः अथवा य्, र्, ल् व ह इत्येतेषु को.पि वर्णः तत्र विसर्गस्थ स्थाने र् भवति।

यथा- भानुः + अथम् = भानुरयम्

मुनिः + गतः = मुनिर्गतः

मुनिः + आगतः = मुनिरागतः

शत्रुः + हन्ति = शत्रुर्हन्ति

(iii) रोरि, द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोडणः सूत्रानुसार र् से परे र् हो तो पहले र् का लोप हो जाता है और उस र् से पूर्व हस्व का दीर्घ हो जाता है।

यथा-

उत्व-सन्धिः -

हशि च अर्थात् यदि विसर्ग से पहले अ हो और उसके बाद अ अथवा किसी भी वर्ग का तीसरा, चौथा और पाँचवाँ अक्षर तथा य्, र्, ल्, ह् हो तो विसर्ग को उ हो जाता है और गुण अ उ का ओ हो जाता है।

यथा- मनः + रथः = मनोरथः

मन + हर = मनोहर

यश + गानम् = यशोगानम्

रामः + गच्छति = रामो गच्छति

अधः + मुखम् = अधोमुखम्

कः + अवदत् = कोऽवदत्

सः + अपि = सोऽपि

(ख) अतो रोरप्लतादप्लते सूत्रानुसारं यदि विसर्ग से पूर्व और बाद में भी अ हो तो ि वसर्ग का उ हो जाता है। तथा अ उ का गुण ओ हो जाता है। साथ ही अगले अ के स्थान पर पूर्वरूप चिह्न (ऽ) लगा दिया जाता है।

यथा- कः + अपि = कोऽपि

सः + अपि = सोऽपि

सः + अभवत् = सोऽभवत्

कः + अयम् = कोयम्

सत्व-सन्धि-

वा शरि सूत्रानुसार यदि विसर्ग से पहले कोई स्वर हो और परे च, छ हो तो विसर्ग का श् हो जाता है। ट्, ठ हो तो विसर्ग का ष हो जाता है। त्, थ् हो तो विसर्ग का स् हो जाता है। यदि श् ष्, स हो तो होती विसर्ग का विकल्प से श्, ष्, स्, हो जाता है। अर्थात्

(क) चकारे छकारे बा परे विसर्गस्य स्थाने श् भवति

(ख) टकारे ठकारे बा परे विसर्गस्य स्थाने ष् भवति

(ग) तकारे थकारे बा परे विसर्गस्य स्थाने स् भवति

यथा- मनः + ताप = मनस्तापः

निः + सन्देह = निःसन्देहः, निस्सन्देहः

दुः + शासनम् = दुश्शासनम्, दुःशासनम्

निः निर् + रोग = नीरोग

निः + रसः = नीरसः

गिरिः + रम्यः = गिरीरम्यः

हरिः + रक्षति = हरी रक्षति

लोप-सन्धि-

(क) यदि विसर्गः से पहले अ हो और विसर्ग से परे अ को छोड़कर कोई और स्वर हो तो, विसर्ग का लोप हो जाता है। अर्थात् यत्त अकारात् परः विसर्गः ि वसर्गात परः अकारादिस्ववर्ण तत्र विसर्गस्य लोपः भवति।

यथा- रामः + आगतः = राम आगतः

कः + उबाच = क उवाच

नरेशः + औत्सुक्यम् = नरेश औत्सुक्यम्

(ख) यदि विसर्ग से पहले आ हो और बाद मे यदि वर्ग का तीसरा, चौथा और पाँच वां वर्ण या य्, र्, ल्, व्, ह् अथवा कोई स्वर हो तो विसर्ग का लोप हो जाता है।

अर्थात् यत्र आकारात् परो विसर्गः विसर्गात् परः स्वरवर्णः अथवा वर्णावर्णानां तृतीयः, चतुर्थः, पञ्चमः वा वर्णः अथवा य्-र्-ल्-व-ह् इत्यतेषु कोऽपि वर्णाः तत्र विसर्गास्य लोपो भवति।

यथा- नराः + आयान्ति = नरा आयान्ति।

देवाः + गच्छन्ति = देवा गच्छन्ति।

(ग) एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि सूत्र के अनुसार एतद् (एष) और तद् (सः) से परे ह्रस्व अ को छोड़कर कोई अन्य वर्ग हो तो इन शब्दों के विसर्ग का लोप हो जाता है।

यथा- सः + वदति = स वदति

सः + लिखति = स लिखति

एषः + आगतः = एष आगतः

एषः + जयति = एष जयति

(घ) भो भगो अघो अपूर्वस्य चोऽशि सूत्रानुसार भोः भगोः तथा अघोः के विसर्ग का लोप हो जाता है। यदि विसर्ग से परे कोई स्वर हो अथवा वर्गों का तृतीय, चतुर्थ, पंचम वर्ण तथा य्, र, ल्, व्, ह हो।

यथा- भोः + इन्द्रः = भो इन्द्र।

भोः + देवाः = भो देवाः।

भगोः + नमस्ते = भगो नमस्ते।

अघोः + याहि = अघो याहि।

सन्धोनाम् अभ्यासार्थं प्रश्नाः

१. अधोलिखित रेखांकित पदानां सन्धिच्छेदं सन्धिं वा कुरूत-

(१) सः विशालं भवनम् दृष्टवा विस्मितः अभवत्।

(२) केचन जनाः विद्यां केचन धनम् + च इच्छन्ति।

(३) तच्छलोकं श्रुत्वा अहं प्रसन्नः अभवम्।

(४) तौ द्वौ + एव जनौ धन्यौ।

(५) यत्र वृक्षच्छाया भवति तत्र घासं न भवति।

(६) अस्माकं नायकः करूणाकरः वर्तते।

(७) सा प्रातः विद्या + आलयं गच्छति।

(८) त्वम एकम् अनुच्छेदं लिखत।

(९) जय जगदीश हरे।

(१०) मृगाः + चरन्ति।

(११) सन्तोष एव सत् + निधानम्।

(१२) सर्वेऽस्मिन उद्याने क्रीडन्ति।

(१३) सुग्रीवः अवदत् न शिवोऽहम।

(१४) अहङ्कारः विनाशकः भवति।

(१५) विशालौ पर्वतौ + इव।

(१६) देवैः परिणामेऽमतं लब्धम्।

(१७) श्रीरामस्य राज्यम एक + छत्रम् आसीत्।

(१८) विहगाः स्व + छन्दं विहरन्ति।

(१९) साधवः त्यागेऽपि सुखं लभन्ते।

(२०) महेशः ग्रामं गच्छति।

(२१) इदं सरस्तीरम् अस्ति।

(२२) के + आगच्छन् तत्र।

(२३) तस्य यशोगानम् विचित्रम अस्ति।

(२४) नाहं स्वर्गं काम्ये।

(२५) यद्यपि त्वं छात्रोऽसि।

(२६) सः नीरोगः बालक अस्ति।

(२७) तर्हि मच्छिरं ददामि।

(२८) जगत् + नाथ सर्वतु अस्ति।

२. समासकार्यम (Compound)
(वाक्येषु समस्तपदानां विग्रहः विग्रहपदानां च समासः)

समासस्य परिभाषा-

समसनम् अनेकेषां पदानाम् एकपदीभवनं समासः। अर्थात् अनेक पदों का संक्षेप होना- एकपद हो जाना समास कहलाता है।

यथा- राज्ञः पुरुषः राजपुरुष।
गङ्गयाः समीपम् उपगङ्गम्

इस एक शब्द बनने की क्रिया को ही समास कहते हैं एवं एक शब्द बने पद को समस्त पद। किसी समस्त पद (जैसे- राजपुरुषः) को मूल रूप में या सार्थक ढंग से विश्लेषित कर (जैसे- राज्ञः पुरूषः के रुप में) सामने रखना ही समास का विग्रह कहलाता है।

समास के भेद

संस्कृत में समास के प्रमुख भेद निम्नाकिंत हैं-

१. अव्ययीभावः समासः
२. तत्पुरुषसमासः
३. कर्मधारय समासः
४. द्विगुसमासः
५. नञ्-समासः
६. बहुव्रीहि समासः
७. द्वन्द्वसमासः

१. अव्ययीभावसमासः

सूत्र- पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः। अर्थात् जिस समास में पूर्वपद का अर्थ प्रधान हो उसे अव्ययीभाव समास कहते हैं। (इस समास में पूर्व पद प्रायः अव्यय होता है।)

अव्ययीभाव समासस्य विग्रह विधि-

क्र.सं.	अव्यय-उपसर्ग	अर्थ	विभक्ति	उदाहरण
१.	उप	समीपम्	षष्ठी	रामस्य समीपम्-उपरामम्
				आसनस्य समीपम्-उपासनम्
२.	निर-निरा (विग्रह के पहले शब्द का पहला का अक्षर यदि क्, ख्, या प्, फ् हो तो निर को निस् हो जाता है)	अभावः	षष्ठी	जनानाम् अभावः-निर्जनम्
				फलस्य अभावः-निष्फलम्
३.	अनु	योग्यम्	षष्ठी	रामस्य योग्यम-अनुरामम्
				प्रयोजनस्य योग्यम्-अनुप्रयोजनम्
४.	प्रति	वीप्सा	द्वितीया	गृहम-गृहम्-इति-प्रतिगृहम्
			सप्तमी	गृहे-गृहे इति-प्रतिगृहम्
५.	यथा	अनतिक्तम्य	द्वितीया	बलम् अनातिक्रम्य-यथाबलम्
		(पदार्थानतिवृतिः)		शक्तिम अनतिक्रम्य-यथाशक्ति
६.	स	साथ, सहित	तृतीय	रामेण सह-सरामम्
		समान	षष्ठी	घृतस्य सादृश्यम्-सघृतम्

२. तत्पुरुषसमासः

सूत्र ः उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः। अर्थात्, जिस समास में उत्तरपद का अर्थ प्रधान होता है उसे तत्पुरुष समास कहते हैं। तत्पुरुष समास के दो भेद होते हैं- समानाधिकरण तत्पुरुष अथवा कर्मधारय एवं व्यधिकरण तत्पुरुष।

व्यधिकरण तत्पुरुष छह प्रकार के होते हैं-

	विभक्ति तत्पुरुषः	समस्तपदानि	विग्रहः
(१)	द्वितीया तत्पुरुषः	कृष्णम् आश्रितः	कृष्णाश्रितः
(२)	तृतीया तत्पुरुषः	मदेन शून्यः	मदशून्यः
(३)	चतुर्थी तत्पुरुषः	पाठाय शाला	पाठशालाः

(४)	पंचमी तत्पुरुषः	वृक्षात् पतितः	वृक्ष पतितः
(५)	षष्ठी तत्पुरुषः	तपसः वनम्	तपोवनम्
(६)	सप्तमी तत्पुरुषः	शास्त्रेषुपण्डितः	शास्त्रपण्डितः

नञ् तत्पुरुषः

(क)	न उचितम्	अनुचितम्
(ख)	न हिंसा	अहिंसा

उपपद तत्पुरुषः

(क)	स्वर्णं करोति इति	स्वर्णकारः
(ख)	जलं ददाति इति	जलदः

३. कर्मधारयसमासः

तत्पुरुषः समानाधिकरणः इति कर्मधारयः। अर्थात् समान अधिकरण वाला तत्पुरुष कर्मधारय होता है।

कर्मधारय

विशेषण-विशेष्य	उपमान-उपमेय
(दोनों पद एक ही विभक्ति, वचन तथा लिंग के होते हैं।)	(जिससे तुलना की जाए उसके बाद इव लिखना होता है।
१. नीलम् उत्पलम्-नीलोत्पलम्	१. पुरुषः सिंह इव- पुरुषसिंह
२. महान् पुरुषः- महापुरुषः	२. दुग्धम् इव धवलम- दुग्धधवलम्

४. द्विगुसमासः

सूत्र- संख्यापूर्वो द्विगुः। अर्थात् जिस विशेष्य- विशेषणभाव समास में पूर्वपद संख्या वाचक होता है, उसे द्विगु समास कहते हैं। यह कर्मधारय समास का उपभेद है, पर अपने प्राकृति वैशिष्ट्य के कारण स्वतन्त्र समास के रूप में स्वीकृत है।

१. पञ्चानां मूलानां समाहारः- पञ्चमूलम्

२. त्रयाणां भुवनानां समाहारः- त्रिभुवनम्

५. नञ्-समासः

नञ् (न) का सुबन्त के साथ समास नञ् समास कहलाता है। जैसे-

न मोघः - अमोघ

न पुत्रः यस्यसः - अपुत्रः

५. बहुव्रीहिसमासः

सूत्र- अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः। अर्थात् जिस समास में समस्यमान पदों से भिन्न किसी अन्य पद का अर्थ प्रधान होता है, उसे बहुव्रीहि समास कहते हैं। यथा-

१. पीतम् अम्बर यस्य सः = पीताम्बरः

२. शुभम् आननं यस्याः सा = शुभानना

३.प्रभतं सलिलं यस्मिन् तत् = प्रभतसलिलम्

६. द्वन्द्वसमासः

सूत्र- चार्थे द्वन्द्वः। अर्थात् च के अर्थ में विद्यमान सुबन्त पदों का समास होता है, जिसका नाम द्वन्द्व समास है। यथा-

१. इतरेतर द्वन्द्वः - रामः च लक्ष्मणः च = रामलक्ष्मणौ

२. समाहार द्वन्द्वः - पाणी च पादौ च तेषां समाहारः = पाणिपादम्

३. एकशेष द्वन्द्वः - माता च पिता च = पितरौ

अभ्यास कार्यम्

१. बाल काः कुत्र क्रीडन्ति?

उत्तरम्- क्रीडाक्षेत्रे

२. तुभ्यं किं वर्णं कमलं रोचते?

उत्तरम्- नीलम् कमलम्

३. कम् आरुढ़ाः वानराः कूर्दन्ति?

उत्तरम- वृक्षारुढाः

४. कः आसीत् अर्जुनस्य सारथि?

उत्तरम्- चक्रं पाणौ यस्य सः

५. कथं कृतं कार्यम् उत्तमं फलं ददाति?

उत्तरम्- यथाशक्ति।

६. सर्वेभ्यः कीदृशं वचनं रोचते?

उत्तरम्- मधुरवचनम्

७. शतम् अब्दाः एकेन पदेन किं कथ्यन्ते?

उत्तरम्- शताब्दी

८. अर्जुनस्य सारथिः कः आसीत्?

उत्तरम्- पीतानि अम्बराणि यस्य सः।

९. नरः कीदृशीं वृत्तिं समाचरेत्?

उत्तरम्- साधूनां वृत्तिम्
१०. हंसस्य पक्षाः कीदृशाः सन्ति?
उत्तरम्- दुग्धधवलाः
११. धर्मप्रदां वाचं कः त्यजति?
उत्तरम्- मन्दबुद्धिः
१२. कः लोके आदरं न लभते?
उत्तरम्- विद्यापराङ्मुखः?

१३. शिष्याय उपादेयं किम्?
उत्तरम्- गुरुवचनम्
१४. युष्मा कं विद्यालये किं अस्ति?
उत्तरम्- महोत्सवः
१५. कः अपक्वं फलं भुङ्क्ते
उत्तरम्- विमूढा धीः यस्य सः।
१६. त्वं कदा विद्यालयं गच्छसि
उत्तरम्- यथासमयम्
१७. सः एव धन्यः यः शरणम् आगतस्य रक्षां करोति।
१८. मधुरवचनं विना भाषणं व्यर्थम् एव अस्ति।
१९. पीताम्बरः कुत्र न वसति।
२०. पश्यतु इदं सचित्रम्।
२१. जनाः देशस्य भक्तान् पूजयन्ति।
२२. नीलकण्ठः हिमालये वसति।
२३. कूपम् प्राप्तः काकः जलम् अलभत।
२४. सा विधिम् अनतिक्रम्य गणितं शिक्षते।
२५. सः नरः श्रेष्ठः यः शरणम् आश्रितस्य पालनं करोति।
२६. त्वं शक्तिम् अनतिक्रम्य परिश्रमं करोषि।
२७. तौ पाणौ च पादौ च प्रक्षालयतः।
२८. सः जलजं पश्यति।
२९. सः पीतम् अम्बरं धारयति।
३०. बालकः अष्टाध्यायीं स्मरति।
३१. नीलकमलं विना सरः न शोभते।
३२. चक्रपाणिः सागरे शेते।
३३. एतत् स्थानं निर्जनम् अस्ति।
३४. दशाननः लंकायाः राजा आसीत्।

३५. सभाध्यक्षः अकथयत्।
३६. नीलं कण्ठं यस्य सः कः उच्यते?
३७. नीलोत्पलम् सरसः शोभा भवति।
३८. त्रयाणां लोकानां समाहारः नाथः विष्णुः अस्ति।
३९. यूथपतिः वानरयूथं वदति।
४०. अपूर्वः कोऽपि कोषोऽयं विद्यते तव भारति।
४१. सः कर्मणि कुशलः अस्ति।
४२. सुभद्रा चन्द्रमुखी अस्ति।
४३. दिल्लीनगरम् उपयमुनं अस्ति।
४४. नीलाम्बरः शङ्करः आशुतोषोऽस्ति।
४५. लम्बोदरः शिवपुत्रः मोदकप्रियः आसीत्।
४६. सर्वदा सर्वदाऽस्माकं सन्निधिं सन्नधिः क्रियात्।
४७. नास्ति रागसमं दुःखम्।
४८. एषः कुमारसम्भवः अस्ति।
४९. अविद्या तु नाशिका।
५०. माता च पिता च सेवनीयौ।

अधोलिखित 'अ' वर्गस्य समस्त शब्दानां 'ब' वर्गस्य विग्रहैः सह मेलनं कुरुत-

	(अ)	(ब)
यथा	समासः	विग्रहः
१.	सम्पूर्णघटः	विद्यया हीनः
२.	कार्यनिपुणः	नीलम् कमलम्
३.	वृक्षमूलम्	सम्पूर्णः घटः
४.	प्रतिदिनम्	तानि अम्बराणि यस्य सः
५.	नीलकमलम्	वृक्षस्य मूलम्
६.	पीताम्बरः	कार्येषु निपुणः
७.	विद्याहीनः	दिने दिने

डा० राम कुमार झा
प्र. स्ना. शिक्षक, संस्कृत
के.वि. आई.आई.टी, गुवाहाटी

३. प्रत्यय-प्रकरणम् (Suffixes) ‘’

जो शब्दांश धातु या शब्द के पश्चात् जुड़कर अर्थ को परिवर्तित कर देते हैं, उसे प्रत्यय कहते हैं। संस्कृत व्याकरण में सुप् और तिङ् (सुपतिङन्तं पदम्) प्रत्ययों के अतिरिक्त भी तीन प्रकार के अन्य प्रत्यय भी होते हैं।

१. कृदन्त-प्रत्ययाः - तव्य, तव्यत्, अनीयर्, शानच, शतृ
२. तद्धिताः - मतुप, इन्, ठक्, त्व, तल्।
३. स्त्री-प्रत्ययाः - टाप्, डीप्।

१. कृदन्त-प्रत्ययाः

जो प्रत्यय क्रिया (धातु) के बाद लगकर (जुड़कर) अर्थ बदल देते हैं अर्थात् धातुओं के अन्त में जुड़ने के कारण जिनमें संज्ञा, विशेषण और क्रिया-विशेषण आदि शब्द निमार्ण हो जाते है, उन प्रत्ययों को कृत् प्रत्यय कहते हैं। कृत् प्रत्यय लगाने से जो शब्द बनते हैं, वे कृदन्त कहलाते हैं।

(क) तव्य तव्यत् वा प्रत्ययः कृदन्त प्रत्यय दो प्रकार के होते है। (i) कृत्य प्रत्ययाः (ii) कृत्- प्रत्ययाः। कृत्य प्रत्ययों की संख्या उससे भिन्न अर्थ में भी होते हैं। कृत्य प्रत्ययों की संख्या सात होती है। ये क्रमशः तव्य, तव्यत्, अनीयर्, केलिमर्, यत्, व्यप और ण्यत् प्रत्यय हैं। इन प्रत्ययों का प्रयोग योग्य या चाहिए के अर्थ में होता है। साथ ही इन प्रत्ययों का प्रयोग कर्मवाच्य और भाववाच्य बनाने के लिए भी होता है। वस्तुतः इन सैंतों प्रत्ययों में से तव्यत् और अनीयर् इन दोनों प्रत्ययों का प्रयोग क्रिया के रुप में होता है। विशेषण के रुप में प्रयुक्त होने पर इनकी विभक्ति अपने विशेष्य के अनुसार ही होती है। अनुबन्ध-लोप के पश्चात् दोनों प्रत्ययों में क्रमशः तव्य और अनीय शेष रह जाता है। यथा-

दा + तव्यत् = दातव्य

दा + अनीयर् = दानीय

उपर्युक्त के रूप तीनों लिङ्गों एवं सभी कारकों में चलेंगे। यथा-

दानीयः - पुलिंग प्रथमा एकवचन

दातव्यः - पुलिंग प्रथमा एकवचन

दानीया- स्त्रीलिंग प्रथमा एकवचन

दातव्या- स्त्रीलिंग प्रथमा एकवचन

दानीयम्- नपुंसकलिंग प्रथमा एकवचन

दातव्यम्- नपुंसकलिंग प्रथमा एकवचन

इसके साथ ही उन प्रत्ययों के प्रयुक्त होने पर धातु के स्वर (इ, उ, ऋ, लृ) को गुण होकर क्रमशः इ को ए, उ को ओ, ऋ को अर और लृ को अल् हो जाता है।

यथा- नी + तव्य = नेतव्य

श्रु + तव्य = श्रोतव्य

परन्तु अनीयर् प्रत्यय होने पर ए को अय और ओ को अव आदेश हो जाता है।

यथा- नी + अनीयर् = नयनीय

श्रु + अनीयर = श्रवणेय

१. तव्यत्-प्रत्ययः (त् अनुबन्ध का लोप, शेष तव्य)

धातुः + प्रत्ययः	मूलरूपम्	पुलिंगम्	स्त्रीलिंगम्	नपुंसकलिंगम
गम + तव्यत्	गन्तव्य	गन्तव्यः	गन्तव्या	गन्तव्यम्
पठ् + तव्यत्	पठितव्य	पठितव्यः	पठितव्या	पठितव्यम्
कृ + तव्यत्	कर्तव्य	कर्तव्यः	कर्तव्या	कर्तव्यम्
ज्ञा + तव्यत्	ज्ञातव्य	ज्ञातव्यः	ज्ञातव्या	ज्ञातव्यम्
दा + तव्यत्	दातव्य	दातव्यः	दातव्या	दातव्यम्
भू + तव्यत्	भवितव्य	भवितव्यः	भवितव्या	भवितव्यम्

२. अनीयर्-प्रत्ययः (र अनुबन्ध का लोप अनीय शेष)

धातुः प्रत्ययः	मूलरूपम्	पुलिंगम्	स्त्रीलिंगम्	नपुंसकलिंगम्
दृश + अनीयर्	दर्शनीय	दर्शनीयः	दर्शनीया	दर्शनीयम्
स्था + अनीयर्	स्थानीय	स्थानीयः	स्थानीया	स्थानीयम्
पा + अनीयर्	पानीय	पानीयः	पानीया	पानीयम्
दा + अनीयर्	दानीय	दानीयः	दानीया	दानीयम्
कृ + अनीयर्	करणीय	करणीयः	करणीया	करणीयम्
ग्रह्+ अनीयर्	ग्रहणीय	ग्रहणीयः	ग्रहणीया	ग्रहणीयम्

लिख + अनीयर्	लेखनीय	लेखनीयः	लेखनीया	लेखनीयम्

३. शतृ-शानच्-प्रत्ययाः
(वर्तमानकालिकाः क्रिया-प्रत्ययाः)
(Active, Present, Participles)

शतृ और शानच् प्रत्ययों का प्रयोग वर्तमानकालिक क्रिया अर्थात् होते हुए या जाते हुए (सातत्यबोधार्थ) के अर्थ में होता है। शतृ का अत् शेष रहता है। शतृ प्रत्यय परस्मैदी धातुओं के अन्त में लगता है। शानच् प्रत्यय के श और च अनुबन्ध के लोप होने पर आन शेष रहता है तथा म् का आगमन होकर मान बन जाता है। शानच् प्रत्यय आत्मनेपदी धातुओं के अन्त में लगता है। उदाहरणार्थ-

शतृ प्रत्यय-रूपम्

धातुः प्रत्ययः	मूलरूपम्	पुलिंगम्	स्त्रीलिंगम्	नपुंसकलिंगम्
दृश + शतृ	पश्यत्	पश्यन्	पश्यन्ती	पश्यत्
लिख + शतृ	लिखत्	लिखन्	लिखन्ती	लिखत्
पा + शतृ	पिबत्	पिबन्	पिबन्ती	पिबत्
गम् + शतृ	गच्छत्	गच्छन्	गच्छन्ती	गच्छत्
पच् + शतृ	पचत्	पचन्	पचन्ती	पचत्
नृत् + शतृ	नृत्यत्	नृत्यन्	नृत्यन्ती	नृत्यत्

(४) शानच् (आन-मान) प्रत्यय-रूपम्

धातुः प्रत्ययः	मूलरूपम्	पुलिंगम्	स्त्रीलिंगम्	नपुंसकलिंगम्
लभ + शनच्	वर्तमान	वर्तमानः	वर्तमाना	वर्तमानम्
विद् + शनच्	विद्यमान	विद्यमानः	विद्यमाना	विद्यमानम्
याच् + शनच्	याचमान	याचमानः	याचमाना	याचमानम्
वृध् + शनच्	वर्धमान	वर्धमानः	वर्धमाना	वर्धमानम्
सेव् + शनच्	सेवमान	सेवमानः	सेवमाना	सेवमानम्

तद्धित-प्रत्ययाः (Secondary Suffixes)

जो प्रत्यय धातुओं को छोड़कर सभी प्रकार के संज्ञा सर्वनाम, विशेषण, क्रिया विशेषण, अव्यय आदि बनाने के लिए प्रातिर्पैदक के साथ लगकर विशेष अर्थ को प्रकट करते हैं उसे तद्धित-प्रत्यय कहते है। तद्धित प्रत्ययान्त शब्दों में कारक विभक्तियाँ प्रयुक्त होती हैं। पाठ्यक्रम

में कुछ प्रमुख तद्धित प्रत्यय इस प्रकार हैं- (i)मतुप्, (ii) णिनि, (iii) ठक् (iv) त्व (v) त ल्।

(क) मतुप- प्रत्यय

मतुप प्रत्यय का प्रयोग वाला या वाली या वाले अर्थ प्रकट करने के लिए होता है। अ या आ के अतिरिक्त स्वर वाले शब्दों के साथ मतुप प्रत्यय जैसे तैसे जुड़ जाता है। यथा- शक्ति। परन्तु अ या आ स्वर से युक्त शब्दों के रहने पर मतुप प्रत्यय के स्थान पर वतुप् (वत्) का आदेश हो जाता है।

यथा- धन + वतुप (मतुप्) = धनवत्

धातुः प्रत्ययः	मूलरूपम्	पुलिंगम्	स्त्रीलिंगम्	नपुंसकलिंगम्
बल + मतुप (वतुप्)	बलवत्	बलवान्	बलवती	बलवत्
धन + मतुप (वतुप्)	धनवत्	धनवान्	धनवती	धनवत्
गुण + मतुप (वतुप्)	गुणवत्	गुणवान्	गुणवती	गुणवत्
रूप + मतुप (वतुप्)	रूपवत्	रूपवान्	रूपवती	रूपवत्
भाग्य + मतुप (वतुप्)	भाग्यवत्	भाग्यवान्	भाग्यवती	भाग्यवत्
श्री + मतुप	श्रीमत्	श्रीमान्	श्रीमती	श्रीमत्

(ख) णिनि प्रत्ययः (इन्)

धातुः प्रत्ययः	मूलरूपम्	पुलिंगम्	स्त्रीलिंगम्	नपुंसकलिंगम्
प्राण + णिनि (इन्)	प्राणिन्	प्राणी	प्राणिनी	प्राणि
ज्ञान + णिनि (इन्)	ज्ञानिन्	ज्ञानी	ज्ञानिनी	ज्ञानि
बल + णिनि (इन्)	बलिन्	बली	बलिनी	बलि
धन + णिनि (इन्)	धनिम्	धनी	धनिनी	धनि

(ग) ठक्-प्रत्ययः (इक आदेशः)

शब्दः प्रत्ययः	रूपम
देव + ठक् (इक)	दैविकः
पुराण + ठक् (इक)	पौराणिकः
वेद + ठक् (इक)	वैदिकः
धर्म + ठक् (इक)	धार्मिकः
दिन + ठक् (इक)	दैनिकः

सप्ताह + ठक् (इक)	साप्ताहिक
मास + ठक् (इक)	मासिक
अस्ति + ठक् (इक)	आस्तिक

(घ) त्व और (ङ) तल् प्रत्ययः

त्व और तल प्रत्यय का प्रयोग भाववाचक संज्ञा बनने के लिए होता है। त्व प्रत्यय का शब्द के अन्त में त्व और तल् प्रत्यय का शब्द के अन्त में ता जुड़ता है। त्व प्रत्यय का प्रयोग नपुंसकलिंग में और तल् प्रत्यय का प्रयोग स्त्रीलिंग में होता है।

शब्दः प्रत्ययः	रूपम	शब्दः प्रत्ययः	रूपम
मृदु + त्व	मदुत्व	मृदु + तल्	मदुता
बन्धु + त्व	बन्धुत्व	बन्धु + तल्	बन्धुता
मित्र + त्व	मित्रत्व	मित्र + तल्	मित्रता
लघु + त्व	लघुत्व	लघु + तल्	लघुता
महत् + त्व	महत्व	महत् + तल्	महत्ता

स्त्री-प्रत्ययाः

स्त्री प्रत्ययों का प्रयोग पुलिंग शब्दों से स्त्रीलिंग शब्द बनाने के लिए होता है। दशम कक्षा के पाठ्य क्रमानुसार केवल टाप् (आ) और डीप (ई) ये दोनों स्त्री-प्रत्यय ही यहाँ पठनीय हैं।

(क) टाप् (ट और प अनुबन्ध का लोप, केवल आ शेष)

शब्द प्रत्ययः	रूपम्
आचार्य + टाप्	आचार्या
अज् + टाप्	अजा
बाल + टाप्	बाला
बालक + टाप्	बालिका
नायक + टाप्	नायिका
पवित्र + टाप्	पवित्रा

(ख) ङीप् प्रत्ययः (ङ और प् अनुबन्ध का लोप ई शेष)

शब्दः प्रत्ययः रूपम्

कुमार + ङीप्	कुमारी
सुन्दर + ङीप्	गौरी
नर्तक + ङीप्	नर्तकी
पति + ङीप्	पत्नी
राजन् + ङीप्	राज्ञी
किशोर + ङीप्	किशोरी

अभ्यास-कार्यम्

१. अधोलिखितेषु वाक्येषु स्थूल पदानां प्रकृति प्रत्ययौ च पृथक्-पृथक् कृत्वा समक्षं प्रदत्तस्थाने लिख्यताम्-

	वाक्यानि	प्रकृतिः + प्रत्ययः
१.	कंसस्य क्रूरता निन्दनीया अस्ति।	
२.	तस्य अत्याचारैः प्रजा दुःखी आसीत्।	
३.	तेन सम्बन्धस्य महत्वम् अपि अपेक्षितम्।	
४.	कसः बुद्धिमान् सन् अपि दर्पात अनश्यत्।	
५.	सः निन्दनीयं कार्यम् अकरोत्।	
६.	जीवने परस्त्रीषु मातृवत् दृष्टिः कर्तव्या।	
७.	कष्टानि सहमानाः एव वीराः कीर्ति लभन्ते।	
८.	रावणः ज्ञानवान् आसीत्।	
९.	एकदा सः ज्ञानस्य गुरुत्व विस्मत्य सीतामहरत्।	
१०.	दीनान् सेवामानः छात्रः मैंदत।	
११.	धनवान् सुखेन वसति।	
१२.	पदे पदे यत् नवताम् उपैति तदेवरुपं रमणीयतायाः।	
१३.	मनसः चञ्चलत्वं प्रसिद्धम्।	
१४.	अतः सर्वैः मानवतायाः सेवा।	
१५.	गुणवान् सर्वत्र पूज्यते।	
१६.	जनाः वन्दनीयाः भवन्ति।	
१७.	मोहनः पाठं पठन् अस्ति।	
१८.	शीला गृहं गच्छन्ती आसीत्।	
१९.	आदिगुरुः शंकराचार्यः प्रातः स्मरणीयः।	
२०.	सोऽपि पूजनीयः।	

४. अव्ययाः (Indeclinables)

परिभाषा-

न व्येति तदव्ययम् अर्थात् जो शब्द नीतों लिंगो में, सभी वचनो में और सभी विभक्तियों में और सभी विभक्तियों में अपरिवर्तित रहता है, अर्थात् एक समान रहता है वह अव्यया है। वैयाकरणों ने अव्यय का लक्षण इस प्रकार दिया है-

सदृशं त्रिषु लिंगेषु, सर्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्वेषु, यन्नव्येति तदव्ययम्।।

दशमी कक्षा के पाठ्यक्रम में केन्द्रीय माध्यमिक शिक्षा के पाठ्यक्रम में केन्द्रीय माध्यमिक शिक्षा बोर्ड द्वारा अधोलिखित अव्यय निर्धारित किये गये हैं-

अव्यय

१.	अपि-भी		२.	कुतः कहाँ से	
३.	इतस्ततः	इधर-उधर	४.	चित्-चन	अनिश्चयवाचक शब्द
५.	इव	तरह	६.	पुरा-	प्राचान काल में
७.	एव	ही	८.	अत्र-तत्र	यहाँ-वहाँ
९.	शनैः	धीरे	१०.	यथा-तथा	जैसा-तैसा
११.	यावत-तावत	जबतक-तवतक	१२.	सहसा-	अचानक
१३.	ह्यः	बीता हुआ कल	१४.	श्वः	आनेवाला कल
१५.	बहिः	बाहर	१६.	इति	इस प्रकार
१७.	उच्चैः	ऊँचा, जोर से	१८.	कदा	कब
१९.	खलु	निश्चय	२०.	नूनम्	निश्चय से
२१.	मा	मत	२२.	यत्-तत्	जो-वह
२३.	यदा-कदा	जब कब	२४.	बिना	बिना-वगैर
२५.	अधुना	इस समय अब	२६.	कदापि	कभी

२७.	वृथा	व्यर्थ में	२८	कत्र	कहाँ
२९.	किमर्थम्	किसलिए	३०.	एकदा	एकबार
३१.	च	और	३२.	धिक्	धिक्कार
३३.	अथ	प्रारंभ	३४.	अभितः	दोनों ओर
३५.	परितः	चारो ओर	३६.	उभयतः	दोनों ओर

अभ्यास-कार्यम

१. मञ्जूषायाः प्रदत्तैः अव्ययैः वाक्यानि पूरयत-
(मञ्जूषा- शनैः शनैः, पुनः, अपि, शीघ्रम्-शीघ्रम्, एव)
(क) अहं तं जानामि। एषः माला कारः -------- अस्ति।
(ख) पश्य, उपवने जनाः --------- चलन्ति।
(ग) अहं पश्यामि यद् वृद्धाः तु ---------- चलन्ति।
(घ) पश्य, तत्र महिलाः ----------- भ्रमन्ति।
(ङ) त्वं -------- मूषको भव।

२. मञ्जूषायाः प्रदत्तैः अव्ययैः वाक्यानि पूरयत-
(मञ्जूषा- श्वः, तत्र, इससततः, अपि, बहुधा)
(क) तत्र वृक्षेषु वानराः -------- कुर्दन्ति।
(ख) जनाः संसारे --------- कर्म कुर्वन्ति।
(ग) पश्य, ---------- मयूराः अपि नृत्यन्ति।
(घ) वृक्षशाखासु कोकिलाः -------- मधुरं गायन्ति।
(ङ) अधुना गृहं गच्छावः -------- पुनः आगमिव्यावः।

३. इदं संवादं उचितैः अव्ययपदैः पूरयन्ताम-
अव्ययाः अधः मञ्जूषायाः ग्रहीतव्याः
(मञ्जूषा- श्वः, तत्र, इतस्ततः, अपि, अत्र)
राम- एकं विशालम् उपवनम् अस्ति।
श्याम- तत्र वृक्षेषु वानराः कुर्दन्ति।
राम- पश्य, ----- मयूराः अपि नृत्यन्ति।
श्याम- श्रृणु, वृक्षशाखासु कोकिलाः -------- मधुरं गायन्ति।
राम- आगच्छ, अधुना गृहं गच्छामः। -------- पुनः आगमिष्यावः।

४. मञ्जूषायाः प्रदत्तैः अव्ययैः वाक्यानि पूरयत-

(मञ्जूषा- सर्वत्र, शनैः, श्वः, विना, इतस्ततः, उच्चैः, नीचैः, विना, मा, सत वरम्)

(क) पशवः -------- भ्रमन्ति।

(ख) कच्छपः तु -------- चलति।

(ग) मयूरं -------- कुतः जन्तुशालायाः शोभा?

(घ) अहं --------- अपि भ्रमणाय गमिष्यामि।

(ङ) ईश्वरः -------- व्यापकोऽस्ति।

(च) लोभी -------- भव।

(छ) जलं प्रकृत्या -------- वहति।

(ज) -------- कृतं कर्म फलदायकं भवति।

(झ) मेघाः --------- गर्जन्ति।

(ञ) प्रकृतिम् --------- कुतः शोभा?

५. मञ्जूषायाः प्रदत्तैः वाक्यानि पूरयत-

(मञ्जूषा- ह्यः, श्वः, तथा, यदा-कदा, तत)

(क) यत्र कमलानि -------- भ्रमराः।

(ख) यथा राजा -------- प्रजा।

(ग) अहं -------- तत्र गमिष्यामि।

(घ) अहं -------- तत न अगच्छम्।

(ङ) ते -------- एव अत्रागच्छन्ति।

६. मञ्जूषाः प्रदत्तैः अव्ययैः वाक्यानि पूरयत-

(मञ्जूषा- अपि, खलु, कुतः, इव, उच्चैः)

(क) सः -------- आयातः?

(ख) सः -------- राकेशः।

(ग) त्वम् -------- वद।

(घ) सः मुखेन चन्द्र -------- सौम्यः प्रतीयते।

(ङ) -------- मा वद।

उत्तराणि

१.	(क)	एक	(ख)	शनैः शनैः	(ग)	शीघ्रम् शीघ्रम्
	(घ)	अपि	(ङ)	पुनः		
२.	(क)	अपि	(ख)	बहुधा	(ग)	तत्र
	(घ)	इतस्ततः	(ङ)	श्वः		
३.	(क)	अपि	(ख)	बहुधा	(ग)	तत्र
	(घ)	इतस्ततः	(ङ)	श्वः		
४.	(क)	सर्वत्र	(ख)	शनैः	(ग)	विना
	(घ)	श्वः	(ङ)	सर्वत्र	(च)	मा
	(छ)	नीचैः	(ज)	सत्वरं	(झ)	उच्चैः
	(ञ)	विना				
५.	(क)	तत्र	(ख)	तथा	(ग)	श्वः
	(घ)	ह्यः	(ङ)	यदा-कदा		
६.	(क)	कुतः	(ख)	खलु	(ग)	अपि
	(घ)	श्व	(ङ)	उच्चैः		

५. संख्यावाची (Counting)

ध्यातव्य :

- एक से चार तक (संख्या) तीनों लिंगों में अलग-अलग होते हैं।
- पाँच से आगे सभी लिंगो में समान होते है।
- एक शब्द सदा एकवचन होता है।
- दो शब्द सदा द्विवचन होता है।
- तीन व उससे आगे के शब्द सदा बहुवचन होते हैं।

अङ्का : सङ्ख्यावाचक शब्दाः

१.	एक (एकः, एका, एकम्)	२.	द्वि (द्वौ, द्वे)
३.	त्रि (त्रयः, तिस्तः, त्रीणि)	४.	चतुर (चत्वारः, चतस्त्रः, चत्वारि)
५.	पञ्चं	६.	षट्
७.	सप्त	८.	अष्ट
९.	नव	१०.	दश
११.	एकादश	१२.	द्वादश
१३.	त्रयोदश	१४.	चतुर्दश
१५.	पञ्चदश	१६.	षोडश
१७.	सप्तदश	१८.	अष्टादश
१९.	नवदश	२०.	विंशतिः
२१.	एकविंशतिः	२२.	द्वाविंशतिः
२३.	त्रिविंशतिः	२४.	चतुर्विंशतिः
२५.	पञ्चविंशतिः	२६.	षष्टाविंशतिः
२७.	सप्तविंशतिः	२८.	अष्टाविंशतिः

२९.	एकोनत्रिंशत्	३०.	त्रिंशत्
३१.	एकत्रिंशत्	३२.	द्वित्रिंशत्
३३.	त्रयःत्रिंशत्	३४.	चतुस्त्रिंशत्
३५.	पञ्चत्रिंशत्	३६.	षट्त्रिंशत्
३७.	सप्तत्रिंशत्	३८.	अष्टात्रिंशत्
३९.	नवत्रिंशत्, एकोनचत्वारिंशत्	४०.	चत्वारिंशत्
४१.	एकचत्वारिंशत्	४२.	द्विचत्वारिंशत्
४३.	त्रिचत्वारिंशत्	४४.	चतुश्चत्वारिंशत्
४५.	पञ्चचत्वारिंशत्	४६.	षट्चत्वारिंशत्
४७.	सप्तचत्वारिंशत्	४८.	अष्टचत्वारिंशत्
४९.	नवचत्वारिंशत्	५०.	पञ्चाशत्
५१.	एकपञ्चाशत्	५२.	द्विपञ्चाशत्
५३.	त्रिपञ्चाशत्	५४.	चतुस्पञ्चाशत्
५५.	पञ्चपञ्चाशत्	५६.	षट्पञ्चाशत्
५७.	सप्तपञ्चाशत्	५८.	अष्टपञ्चाशत्
५९.	नवपञ्चाशत्	६०.	षष्टिः
६१.	एकषष्टिः	९२.	द्विषष्टिः
६३.	त्रिषष्टिः	६४.	चतुष्षष्टिः
६५	पञ्चषष्टिः	६६.	षट्षष्टिः
६७.	सप्तषष्टिः	६८.	अष्टाषष्टिः
६९.	नवषष्टिः	७०.	सप्ततिः
७१.	एकसप्ततिः	७२.	द्विसप्ततिः
७३.	त्रिसप्ततिः	७४.	चतुस्सप्ततिः
७५.	पञ्चसप्ततिः	७६.	षट्सप्ततिः
७७.	सप्तसप्ततिः	७४.	अष्टासप्ततिः
७९.	नवसप्ततिः	८०.	अशीतिः
८१.	एकाशीतिः	८२.	द्व्न्यशीतिः
८३.	त्रयशीतिः	८४.	चतुरशीतिः
८५.	पञ्चाशीतिः	८६.	षडशीतिः
८७.	सप्ताशीतिः	८८.	अष्टाशीतिः
८९.	नवाशीतिः, एकोननवतिः	९०.	नवतिः
९१.	एक नवतिः	९२.	द्विनवतिः
९३.	त्रिनवतिः	९४.	चतुःनवतिः
९५.	पञ्चनवतिः	९६.	षड्नवतिः

९७. सप्तनवतिः ९८. अष्टानवतिः
९९. नवनवतिः १००. शतम्

१. अधोलिखितेषु वाक्येषु अड्कानां स्थाने संख्यावाचक विशेषणैः रिक्तस्थानपूर्तिः करणीया।

१. एकस्मिन् तडागे (४) ---------- मत्स्याः आसन्। (१) ---------- व्याधः तत्र आगतवान्। अवदत् च श्वः अस्माकं सर्वान् मत्स्यान् गृहीत्वा नेष्यन्ति। एकः वृद्धः मत्स्यः सर्वान् (४) ---------- मत्स्यान् अकथयत् नास्ति चिन्ता। श्वः कदापि न आगमिष्यति।

२. अधोलिखितेषु-वाक्येषु अड्कानां स्थाने संख्यावाचक विशेषणैः रिक्तस्थानपूर्तिः क्रियताम्-

एकदा (१) ---------- वृक्षः। (३) ---------- शुकाः निवसन्ति स्म। (२) ---------- कोकिले अपि समागमे। (५) ----------खगेषु परस्परं धनिष्ठा मैत्री आसीत्।

३. अधोलिखितवाक्येषु अङ्कानां स्थाने सङ्ख्यावाचक विशेषणैः रिक्तस्थानानि पूरयत-

अस्माकं कक्षायां (४५) ---------- छात्राः सन्ति। तेषु, (२५) ---------- संस्कृत पठन्ति अन्ये (२०) ---------- छात्राः हिन्दीभाषां पठन्ति। अद्य (४२) ---------- छात्राः उपस्थितसन्ति।

४. अधोलिखितवाक्येषु अङ्कानां स्थानें सङ्ख्यावाचकैः रिक्तस्थानं पूरयत-

(क) मम कक्षायां (२०) ---------- छात्राः सन्ति।

(ख) तत्र (३३) ---------- बालकाः अपि सन्ति।

(ग) तेषु (४४) ---------- छात्राः योग्याः सन्ति।

(घ) (४) ---------- कन्याः तासु छात्रासु अतियोग्याः सन्ति।

५. अधोलिखितेषु वाक्येषु अड्कानां स्थाने संख्यावाचक विशेषणैः रिक्तस्थानपूर्तिः क्रियताम्-

(१) मम विद्यालय (१)---------- आदर्शः विद्यालयः अस्ति।

(२) अत्र (३) ----------- विज्ञान प्रयोगशालाः सन्ति।

(३) विद्यालये (२) ------------- सङ्गणक प्रयोगशाले स्तः।

(४) समस्त प्रयोगशालां सङ्ख्या (४) ---------- अस्ति।

उत्तराणि

१.	(१)	चत्वारः	(२)	एकः
	(३)	तिस्त्रः	(४)	चत्वारः
२.	(१)	एकः	(२)	तिस्त्रः
	(३)	द्वे	(४)	पञ्चेषु
३.	(१)	पञ्चचत्वारिंशत्	(२)	पञ्चविंशतिः
	(३)	विशंतिः	(४)	द्विचत्वारिंशत्।
४.	(१)	विंशतिः	(२)	त्रयस्त्रिंशत्
	(३)	चतुश्चत्वारिंशत्	(४)	चतस्त्रः।
५.	(१)	एकः	(२)	तिस्त्रः
	(३)	द्वे	(४)	चतस्त्रः

घटिका
घटिकाधारित प्रश्नानाम् अभ्यासः

१. इदानीं कः समयः इति लिखत-

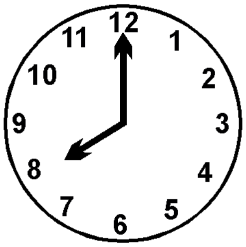

यथा- इदानीम अष्टवादनम्।

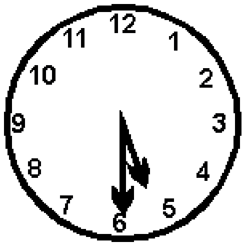

(i) इदानीं --------------------।

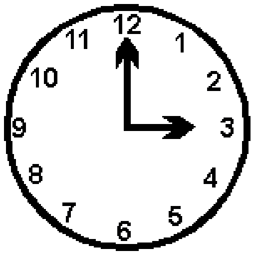

(i) इदानीं --------------------।

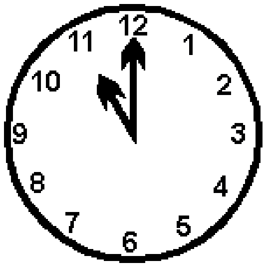

(i) इदानीं --------------------।

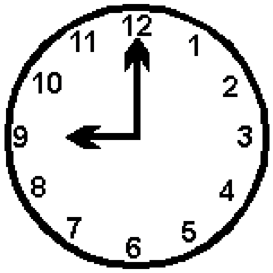

([illegible]) इदानीं --------------------।

२. घटिकां दृष्ट्वा लिखत, अनिलः कदा किं करोति?

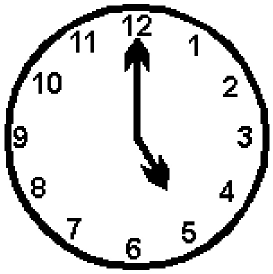

यथा- अनिलः प्रातः पञ्चवादने उत्तिष्ठति

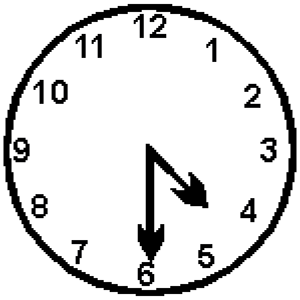

(i) सः प्रातः ----------- वादने व्यायामं करोति।

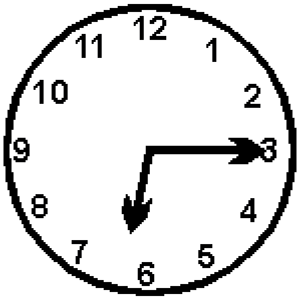

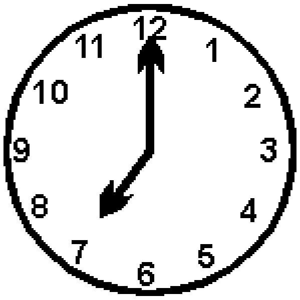

(ii) सः प्रातः ----------- वादने स्नानं करोति।

(iii) सः प्रातः ----------- वादने विद्यालयं गच्छति।

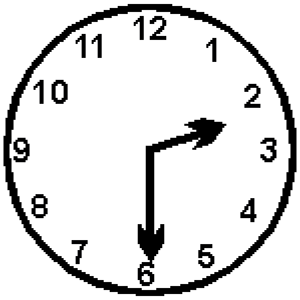

(iv) सः ----------- वादने ग्रहम आगच्छति।

३. उदाहरणानुसारं घटिकां दृष्ट्वा लिखत यत् रेलयानं कतिवादने प्रस्थानं करिष्यति-

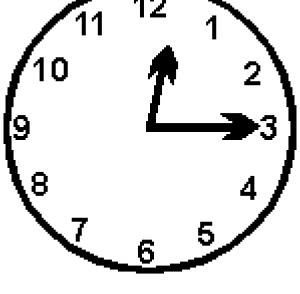

12.15 PM (मध्याह्ने) यथा- मध्याह्ने सपाद् द्वादश वादने।

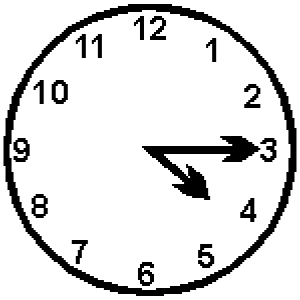

(i) 04.15 PM (मध्याह्ने) मध्याह्ने ----------- वादने।

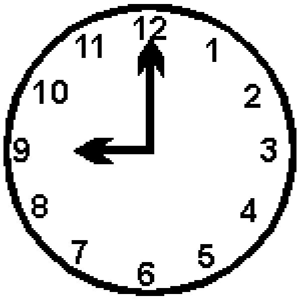

(ii) 09.00 AM (प्रातः) प्रातः ----------- वादने।

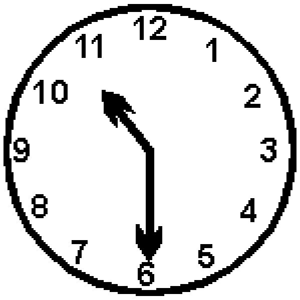

(iii) 10.30 AM (प्रातः) प्रातः ----------- वादने।

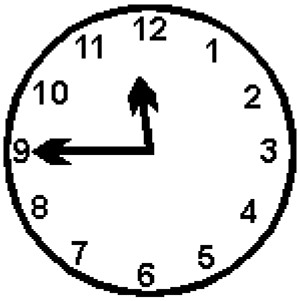

(iv) 11.45 AM (प्रातः) प्रातः ----------- वादने।

४. उदाहरणानुसारं घटिकां दृष्ट्वा स्वदिनचर्यां वर्णयत-

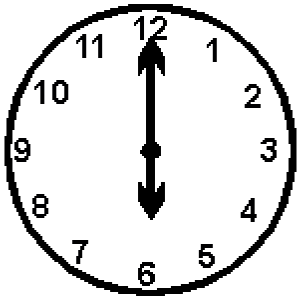

6.00 AM (प्रातः) प्रातः षट्वादने शाय्यां त्यजामि।

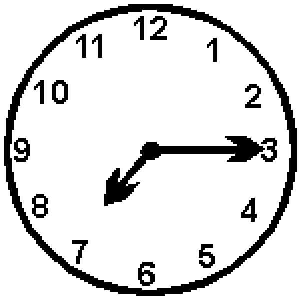

(i) 7.15 AM (प्रातः) प्रातः ----------- वादने विद्यालयं गच्छामि।

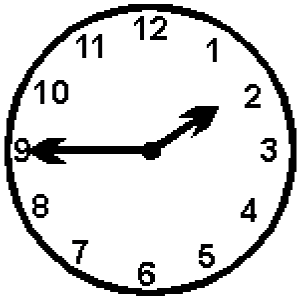

(ii) 1.45 PM (मध्याह्ने) मध्याह्ने -------- वादने विद्यालयात् आगच्छामि।

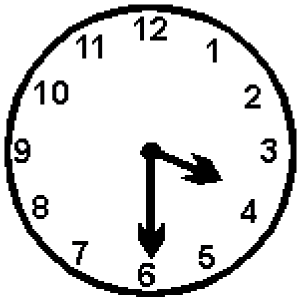

(iii) 3.30 PM (मध्याह्ने) मध्याह्ने --------- वादने क्रीडायै गच्छामि।

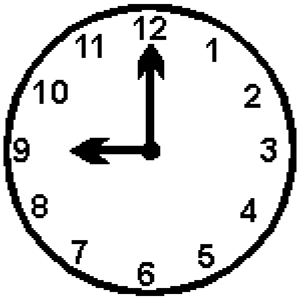

(iv) 9.00 PM (रात्रौ) रात्रौ -------- वादने भोजनं करोमि।

५. अधः घटिकां दृष्ट्वा संस्कृतभाषया समयं पूरयित्वा कार्यक्रमम् उत्तरपुस्तिकायां लिखत-

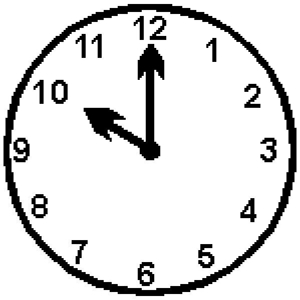

यथा- विद्यालये मुख्यातिथिः दश वादने आगमिष्यति।

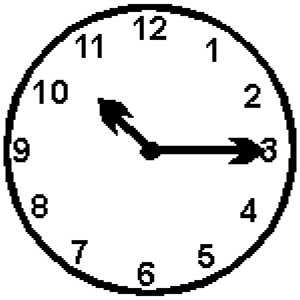

(i) ---------- वादने पुष्पगुच्छैः मुख्यातिथेः स्वागतं भविष्यति।

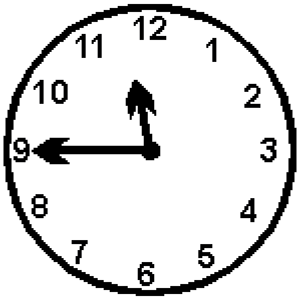

(ii) ---------- वादने सांकृतिक कार्यक्रमः आरास्यते।

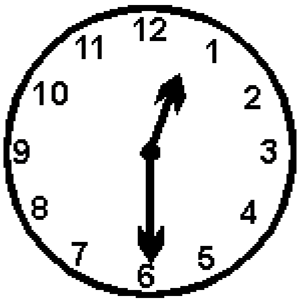

(iii) ---------- वादने पुरस्कार वितरणं भविष्यति।

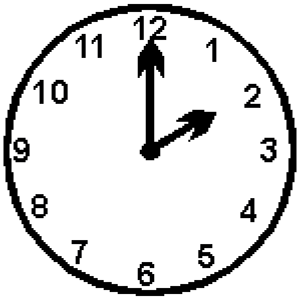

(iv) ----------- वादने मुख्यातिथेः भाषणं भविष्यति।

७. संशोधनम्

१. अशुद्धपदानां संशोधनं कृत्वा लिखत-

(i) वर्षायाम् जनाः सर्वत्र हरीतिमां पश्यति।
(ii) वर्षेसु भ्रमणं आनन्ददायकं भवति।
(iii) सर्वाः जनाः वर्षायाः स्वागतं कुर्वन्ति।
(iv) त्वम् अपि वर्षायाः अभिनन्दनं करोतु।

२. (i) सा महान् स्त्री अस्ति।
(ii) चत्वारः बालिकाः पठन्ति।
(iii) किं सा ह्यः आगमिष्यति?

३. (i) मम विद्यालयः अतीव सुन्दरम् अस्ति।
(ii) इदं विद्यालये पश्चात् अध्यापकाः पाठयन्ति।
(iii) मृगाना सह मृगाः चरन्ति।

४. (i) कस्यापि स्थानस्य यात्रा ज्ञानं वर्धयन्ति।
(ii) यात्रा नवीनानि अनुभवान् दर्शयति।
(iii) अहम् कदापि पर्वतीय यात्रां न अकुर्म।
(iv) ग्रीष्मवकाशे अहम् अपि मित्रैः सह शिमला नगरं गमिष्यति।

५. (i) एतत् जन्तुशाला।
(ii) अत्र वयम् विविधान् पशून् अपश्यम्।
(iii) सिंहगर्जनं श्रत्वा बालाः भयभीताः भवन्ति।
(iv) प्रायः जनाः परिवारेण सह अत्र आगच्छथ।

६. (i) सः बालिका अस्ति।

(ii) अस्मिन् वृक्षे चत्वारः आम्राणि सन्ति।
(iii) सः अपि खादिष्यसि।
(iv) मया सह मम मित्रम् अपि गच्छन्ति।

७. (i) राजीवः मम मित्रः अस्ति।
(ii) सः अतीव सरलं अस्ति।
(iii) रामः प्रतिदिनं विद्यालयं अक्षसि।
(iv) मानवाः न ज्ञानानि।

८. (i) यूयम् सदैव सत्यम् मधुरम् च वद।
(ii) असत्य भाषणे बहवः दोषानि सन्ति।
(iii) सत्यवादिनः सदैव भयरहितः तिष्ठन्ति।
(iv) अधुना सत्यस्य महती आवश्यकता वर्तन्ते।

उत्तराणि

१. (i) पश्यन्ति (ii) वर्षासु
(iii) सर्वे (iv) कुरु।

२. (i) महती (ii) चतस्त्रः
(iii) पक्ष्यति (iv) आगछत्

३. (i) सुन्दरः (ii) अस्मिन्
(iii) अनेके (iv) मृगैः

४. (i) वर्धयति (ii) तवीनान्
(iii) अकरवम् (iv) गमिष्यामि।

५. (i) एषा (ii) अपश्याम
(ii) भवन्ति (iv) आगछन्ति

६. (i) सा (ii) चत्वारि
(ii) खादिष्यति (iv) मित्राणि।

७. (i) मित्रम् (ii) सरलः
(iii) गच्छति (iv) जानन्ति।

८. (i) वदत (ii) दोषाः
(iii) भयरहिताः (iv) वर्तते।

४. पठितावबोधनम्

प्रथमः पाठः
वाङ्मयं तपः (वाणी की साधना)

जीवन परिचय-

शरतकालीन कमल के समान मुखवाली, सब कुछ देनेवाली सरस्वती समस्त श्रेष्ठ ि वद्याओं के रूप में हमारे मुख कमल पर विद्यमान रहे।

हे सरस्वती, यह तुम्हारा खजाना कोई विलक्षण है जो खर्च करने पर बढ़ता है तथा संचय करने पर घट जाता है।

विद्या के समान चक्षु नहीं है, सत्य के समान तप नहीं है, राग के सान दुःख नहीं है, तथा त्याग के समान सुख नहीं है।

जिस प्रकार मधुरवाणी व्यक्ति को आनन्दित करती है उस प्रकार से न शीतल जल, न चन्दन का रस, और न ठण्डी छाया।

सुनने की इच्छा, ध्यान से सुनना, सुने हुए को ग्रहण करना, गृहीत ज्ञान को धारण करना, तर्क वितर्क करना, अर्थ को समझना, तथा तत्वबोध ये सभी बुद्धि के गुण हैं।

वाणी में मधुरता, अक्षरों की स्पष्टता, पदच्छेद, सस्वर वाचन, धैर्य तथा लयबद्धता ये पाठक के छह गुण माने जाते हैं।

शिष्य पाठ का एक भाग आचार्य से प्राप्त करता है, दूसरा भाग अपनी बुद्धि से सीखता है, तृतीय भाग कालक्रम से प्राप्त करता है तथा चतुर्थ भाग अपने सहपाठियों से सीखता है।

जो वचन किसी को उद्विग्न न करे, यथार्थ प्रिय तथा हीनकर हो, शास्त्रों का अध्ययन व मनन तथा निरन्तर अभ्यास यही वाणी का तप कहा जाता है।

श्लोकाधारित प्रश्न-

१. एकपदेन उत्तरत-
   (i) अस्मिन श्लोके कविः कस्याः स्तुतिं करोति?
   (ii) अम्भोजवदना का अस्ति?
   (iii) विद्या कथं वृद्धिम् आयाति?

(iv) भारत्याः कोषः कीदृशः अस्ति?
(v) सञ्चयात् का क्षयमायाति?
(vi) विद्यासमें किं नास्ति?
(vii) सर्वोत्तमं तपः किं भवति?
(viii) सर्वोतमं सुखं किंम् अस्ति?
(ix) मधुरवाणी कम् आह्लादयति?
(x) शुश्रूषादयः कस्य गुणाः सन्ति?
(xi) पाठकस्य कति गुणाः भवन्ति?
(xii) शिष्यः प्रथमः पादः कुतः प्राप्नोति?
(xiii) वाक्यं कीदृशं भवेत्?
(xiv) अभ्यसनं किं भवति?

२. एकवाक्येन उत्तरत-
(i) शारदा किं कुर्यात?
(ii) सर्वदा शब्दश्य कौ अभिप्रायौ स्तः?
(iii) सञ्चयात् किं क्षयमायाति?
(iv) केन समं तपः नास्ति?
(v) कीदृशीवाणी मनुष्यं प्रह्लादयति?
(vi) बुद्धेः गुणान लिखत।
(vii) पाठकाः गुणाः के सन्ति?
(viii) शिष्यः चतुर्थं पादं कथम् आदत्ते?
(ix) स्वाध्यायाभ्यसनं कस्य तपः अस्ति?

३. निर्देशानुसारम् उत्तरत-
(i) वदनाम्बुजे इति पदस्य विग्रहं लिखत।
(ii) अस्माक इति पदस्य विभक्तिं वचनं च लिखत।
(iii) अस्मिनं श्लोके युष्मद् इति सर्वनाम पदस्य किं रूपं प्रयुक्तम् अस्ति?
(iv) अस्मिन श्लोके अस्ति इत्यर्थे किं क्रियापदं प्रयुक्तम?
(v) राग इत्यस्य विलोम पदं लिखत।
(vi) तपः इत्यस्य समानार्थक पदं लिखत।
(vii) जलम् इत्यर्थे अत्र किं प्रयुक्तम्?
(viii) शीतला इति विशेषण पदस्य विशेष्य पदं किम्?
(ix) ऊहः पदस्य विलोम पदं लिखत।
(x) अक्षरव्यक्तिः इति पदस्य विग्रहं कुरुत।

(xi) स्वमेधया इत्यत्र का विभक्ति?
(xii) स्वाध्यायाभ्यसनम् इत्यस्य विग्रहं कुरुत।
(xiii) उद्वेगकरम् इत्यस्य विलोम पदं लिखत।

४. समुचितपदेन रिक्तस्थानानि पूरयत येन कथनानां भावः स्पष्टः भवेत्-

(१) अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं विद्यते तव भारति।

- अस्य अभिप्रायः अस्ति यत् हे विद्यायाः देविः तव निधिः ------ अस्ति, साधारणः नास्ति।

(२) नास्ति विद्या समं चक्षुः।

- अस्य अभिप्रायः अस्ति यत् ------ तुल्यं नेत्रं नास्ति। विद्यया जनः सूक्ष्मतमं परोक्षं चापि द्रष्टुं शक्नोति।

(३) श्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते।

- अस्य अभिप्रायः अस्ति यत् वेदानां सद्ग्रन्थानां च अध्ययनं, मननं, पुनः पुनः पठनं च इति तपः ----- उच्यते।

(४) व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति सञ्चयात्।

- विद्याधनम् अपूर्वम् अस्ति। अस्य कोशः व्यये कृते ----- । यः अस्य संग्रहं कर्तुम इच्छति तस्य इदं धनं नश्यति।

(५) सर्वदा सर्वदास्माकं सन्निधिं सन्निधिं क्रियात्।

- ----- सरस्वती अस्माकं मुखकमलस्य ----- सदा ----- कियात।

५. अधोलिखित रिक्तस्थानानि इत्थं पूरयत येन अन्वयं पूर्णभवेत्।

(१) शारदा शारदाम्भोजवदना वदनाम्बुजे।
सर्वदा सर्वदाऽस्माकं सन्निधिं-सन्निधिं क्रियात्।

अन्वयः- शारदाम्भोजवदना ----- शारदा ----- वदन अम्बुजे ---- सन्निधिं सत ----- क्रियात्।

(२) अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं विद्यते तव भारति।
व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति सञ्चयात्।।

अन्वयः- ----- तव ----- कोषः कोऽपि ----- विद्यते। व्ययतः ----- आयाति, सञ्चयात् च -----।

(३) नास्ति विद्यासमं चक्षुः नास्ति सत्यसमं तपः।
नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम्।।

अन्वयः- ----- चक्षुः नास्ति, सत्यसमं ----- न अस्ति। रागसमम् दुःखम न ----- त्यागसमं सुखम।

(४) न तथा शीतलसलिलं न चन्दनरसो न शीतला छाया।
प्रह्लादयति च पुरुषं, यथा मधुरभाषिणी वाणी।।

अन्वयः- न शीतलासलिलं न ----- न शीतला ----- च तथा ----- प्रह्लादयति, यथा ----- वाणी (पुरुषं) (प्रह्लादयति)।

(५) आचार्यात्पादमादेत्ते पादं शिष्यं स्वमेधया
वालेन पादमादत्ते पादं सब्रह्मचारिभिः।।

अन्वयः- ----- आचार्यात् ----- (शिष्यः) ----- पादं (आदत्ते) कालेन ----- आदत्ते ----- पादम आदत्ते।

(६) अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्।
स्वध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तपः उच्यते।।

अन्वयः- ----- यत वाक्यम् ------ सत्यमे ------ च (तथा) स्वाध्याय अभ्यसनम च एब ----- तपः उच्यते।

६. अधोलिखित रेखांकित पदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं क्रियताम्-

(१) <u>मधुरभाषिणी</u> वाणी पुरुषं प्रसन्नं करोति।
(२) सरस्वत्याः कोषः <u>व्ययतः</u> वर्धते।
(३) <u>भारत्याः</u> कोषः अपूर्वः वर्तते।
(४) <u>सत्येन</u> समं सुखम् नास्ति।
(५) पठने <u>अक्षराणां</u> स्पष्टता स्यात्।
(६) <u>रागस्य</u> विलोमः त्यागः।
(७) शिष्यः <u>आचार्यात्</u> पादम आदत्ते।
(८) पठनस्य <u>षट्</u> गुणाः सन्ति।
(९) अम्भोजः इति शब्दस्य पर्यायः <u>चन्द्रिका</u> अस्ति।
(१०) <u>विद्यया</u> समं चक्षुः नास्ति।

(११) शिष्यः सब्रह्मचारिभिः विद्यां गृहणाति।

७. समानभावयुक्तानां श्लैकांशानां मेलनं क्रियनाम्-

१. नास्ति विद्यासमं चक्षुः	मुखकमले निवासं कुर्यात्।
२. व्ययतः बृद्धिमायाति	गङ्माधुर्यात् नान्यदास्ति प्रियत्वम्।
३. वदनाम्बुजे सन्निधिं क्रियात्	नास्ति सत्यात् परं तपः।
४. मधुभाषिणी वाणी पुरुषं प्रह्लादयति	सम्यक् वर्ण प्रयोगः कर्तव्य।
५. षदेडे पाठका गुणाः	सर्वस्य लोचनं शास्त्रम्।
६. गङ्मयं तपः उच्यते	शिक्षयेत् सहपाठिभिः।
७. पादं सब्रह्मचारिभिः	दत्ता भवति विस्तृता।

८. विपरीतभावबोधकान् श्लोकांशान् मेलयत-

१. व्ययतः वृद्धिमायाति।	नास्ति रागसमं दुःखम।
२. नास्ति रागसमं दुःखम्।	नास्ति सत्यसमं सुखम्।
३. नास्ति त्यागसमं सुखम्।	शिष्यः स्वमेधयापादमादत्ते।
४. आचार्यात् पादमादत्ते।	क्षयमायाति सञ्चयात्।
५. न तथा शीतलसलिलं पुरुषं प्रह्लादयति	वाङ्मयं तपः उच्यते।
६. अनुद्वेगकरं, सत्यं, प्रियहितं च वाक्यम्।	यथा मधुरभाषिणी वाणी पुरुषं प्रह्लादयति।

९. शब्दार्थानां मेलनं क्रियताम्-

	शब्दाः	अर्थाः
१.	शुश्रूषा	चतुर्थांशम्
२.	ऊहः	निवासम्
३.	सन्निधिम्	श्रोतुमिच्छा
४.	वदनम्	सरस्वती
५.	वाक्	पक्षे तर्कः
६.	भारती	विपक्षे तर्कः
७.	अपोहः	मुखम्
८.	पादम्	वाणी
९.	सुस्वरः	बुद्ध्या
१०.	मेधया	स्वसंयुक्तः

१०. रेखांकिनातां शब्दानां स्थाने सन्दर्भगत शब्दानां प्रयोगं कुरुत-

१. नास्ति विद्यासमं चक्षुः नास्ति सत्यसमं तपः।

(क) मस्तकम् (ख) नेत्रम् (ग) मुखम्

२. आचार्यात् पादम् आदत्ते।
(क) चरणम् (ख) श्लोकपंक्तिम् (ग) चतुर्थांशम्

३. स्वाध्यायाश्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते।
(क) तपोमयम् (ख) वाणीमयम् (ग) भक्तिमयम्

४. ऊदापोहार्थ विज्ञानम् तत्वज्ञानं च श्रीगुणाः।
(क) छात्रगुणाः (ख) बुद्धिगुणाः (ग) सरस्वतीगुणाः

५. सर्वदा सर्वदास्माकं सन्निधिं सन्निधिं क्रियात्।
(क) सर्व ददाति इति (ख) सर्वसाधिका (ग) सर्वं ददाति।

६. शारदा सर्वदा अस्माकं वदनाम्बुजे सन्निधिं क्रियात्।
(क) मुखकमले (ख) पुस्तके (ग) परीक्षायाम्

७. माधुर्यमक्षर व्यक्तिः पाठकगुणाः सन्ति।
(क) मनुष्यः (ख) विद्युतम् (ग) स्पष्टता

द्वितीयः पाठः
आज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया पठितसामग्रीमाधारितमवबोधनं कार्यम्

पाठ परिचय-

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जशलाकया।
चक्षुरुन्मीलितं येन, तस्मै श्रीगुखे नमः।।

पाठस्यारम्भः शिक्षकदिवस समायोजनरूपेन भवति। गुरूणामाज्ञा सदैव पालनीया, तथ्यमिदं गुरूः शिष्यानां संवादमाध्यमेन पाठेस्मिन् प्रतिपादितम्। संवादांस्यारम्भः अपि गु रूमहिम्मनैव भवति। गुरोः महत्वं प्रतिपादयन् आचार्यः शिष्यान् प्रति कथयति यत् गुरोराज्ञा अ

वचारितोऽपि स्वीकारणीया सर्वैः। पाठोऽयं पण्डित-विष्णु-शर्माकृत पंचतन्त्र-नामधेयस्य अ परीक्षित कारकम् कथाभागात् उद्धृतः।

आज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया

पठितसामग्रीमाधारितमवबोधनं कार्यम्

(पठित-पाठ्य-सामग्री के आधारित कार्य)

गद्यांशो

१. (क) अनुच्छेदः

कस्मिंश्चित् नगरे चन्द्रो नाम भूपतिः प्रतिवसति स्म। तस्य पुत्राः वानर क्रीडारता वानरयूथं नित्यमेव विविधैः भोज्यपदार्थैः पुष्टिं नयन्ति स्म। तस्मिन् राजगृहे बाल-वाहनयोग्यं मेषयूथम् आसीत्। तेषां मेषाणां मध्ये एको मेषो जिह्वालोलुपतया अहर्निशं महानसं प्रविश्य यत् पश्यति तद् भक्षयति। ते च सूपकाराः यत्किंचित् काष्ठं मृणमयं भाजनं, कांस्यपात्रं ताम्रपात्रं वा पश्यन्ति तेन तम् आशु ताडयन्ति स्म।

१. एकपदेन उत्तरत-

(क) नगरे किं नाम भूपतिः प्रतिवसति स्म?

(ख) राजपुत्राः प्रासादे कैः सह क्रीडन्ति स्म?

(ग) राजगृहे बालवाहनयोग्य किम् आसीत्?

२. एकवाक्येन उत्तरत-

(क) के मेषं ताडयन्ति स्म?

(ख) सूपकाराः मेषः कैः वस्तुभिः ताडयन्ति स्म?

(ग) महानसे प्रविष्टं मेषं दृष्टवा सूपकारः किं कुर्वन्ति स्म?

(घ) तस्य पुत्राः वानरयूथं कथं पुष्टिं नयन्ति स्म?

(ङ) जिह्वालोलुपतया मेषः किं करोति स्म?

३. निर्देशानुसारम् उत्तरत-

(क) तस्य पुत्राः इत्यस्निन्, तस्य, पदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(ख) ते च सूपकाराः तम् अत्र तम् पदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(ग) बालवाहनयोग्यं मेषयूथम् अनयोः पदयोः विशेषणपदं किम्?

(घ) अहर्निशम् इत्यस्य पदस्य समास-विग्रहं क्रियताम्?

(ङ) अहर्निशम् पदस्य कोऽर्थ?

(च) आशु इति पदस्य कोऽर्थः? शनैः-शीघ्रम् वा

४. प्रवेश कृत्वा इत्यर्थे गद्यांशे किं पदं प्रयुक्तम्?
५. प्रविश्य अत्र कः प्रत्ययः?
६. आसीत् क्रियापदे कः लकारः?

(ख) तस्य वचनम् अश्रद्धेयं मत्वा मदोद्धताः कपयः प्रहस्य अवदन्-भो। किमिदमुच्यते? न वयं स्वर्गसमानोपभोगान् विहाय अटव्यां क्षार-तिक्तकषाय-कटु-रूक्ष-फलानि भक्षयिष्यामः। तच्छुत्वा साश्रुनयनो यूथपतिः सदगदम् उक्तवान्-। रसास्वादलुब्धाः यूयम् अस्य सुखस्य कुपरिणामं न जानीथ। अहं तु वनं गच्छामि।

१. एक पदेन उत्तरत-
   (क) कीदृशाः कपयः प्रहस्य अवदन्?
   (ख) तच्छुत्वा कः साश्रुनयनः सगदगदम् अवदत्?

२. एकवाक्येन उत्तरत-
   मदोद्धताः कपथः वानरयूथपतिं किं अवदत्?
३. यूयम् कर्तृपदस्य क्रियापदं किम्?
४. अटव्याम् इत्यस्य पदस्य कः अर्थः? मार्गे प्रासादे, वने ग्रामे वां
५. मदोद्धताः कपयः अत्र किं विशेष्यपदम्?
६. विहाय पदे कः प्रत्ययः?
७. तच्छुत्वा पदस्य सन्धिविच्छेदः क्रियताम्?
८. जानीथ क्रियापदस्य कः लकारः?

(ग) अनुच्छेदः

मेषस्य सूपकाराणां च कलहम् अवेक्ष्य नीतिविदाम् अग्रणीः वानरयूथपतिः अचिन्तयत्- एतेषां कलहो न वानराणां हिताय। एवं विचार्य स यूथपः सर्वान् कपीन् आहूय रहसि अवदत्- सूपकाराणां मेषंण सह एष कलहः नूनं भवतां विनाशकारणं भविष्यति। ततः सर्वेषां संक्षयो न भवेत् तदेतत् राजभवनं परित्यज्य वनं गच्छामः।

१. एकपदेन उत्तरत-
   (क) वानरयूथपतिः कीदृशः आसीत्?
   (ख) अस्मिन् गद्यांशे नीतिविदाम् अग्रणीः कः कथितः?
   (ग) एतेषां कलहः केषां हिताय न अस्ति?
   (घ) कः सर्वान् कपीन् आहूय अवदत्?

२.	एकवाक्येन उत्तरत-

(क) यूथपः सर्वान् कपीन् आहूय रहसि किम् अवदत्?

(ख) मेंषस्य सूपकाराणां च कलहं दृष्ट्वा वानरयूथपतिः किम् अचिन्तयत्?
वानरयूथपतिः किम् अचिन्तयत्?

३.	'आहय' इत्यस्य पदस्य प्रत्ययं लिखत?

४.	'हिताय' इत्यस्मिन् पदे का विभक्तिः?

५.	'अचिन्तयत्' क्रियापदस्य कर्ता कः?

६.	'रहसि' शब्दस्य अर्थः अस्ति- रहस्यम्, एकान्ते वससि वा।

७.	सूपकाराः मेषस्य मित्राणि आसन्- इदं वाक्यं शुद्धमस्ति अशुद्धं वा?

८.	भवतां विनाशकारणं भविष्यति अत्र भवताम् इति पदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(घ) अनुच्छेद-

अथ अन्यस्मिन् अहनि स मेषो यावत् महानसं प्रविशति तावत् सूपकारेण अर्धज्वालतकाष्ठेन ताडितः। ऊर्णाप्रचुरः मेषः वह्निना जाज्वल्यमानशरीरः निकंटस्थानम् अश्वशालां प्रविशति दाहेवेदनया च भूमौ लुठति। तस्य क्षितौ प्रलुठतः तृणेषु वह्निज्वालाः समुत्थिताः।

१.	एकपदेन उत्तरत-

(क) सूपकारेण मेषः केन ताडितः?

(ख) केन जाज्वल्यमानशरीरः मेषः अश्वशालां प्रविशति?

२.	एकवाक्येन उत्तरत-

(क) कत्र वह्निज्वालाः समुत्थिताः?

(ख) मेष महानसे प्रविष्टे सूपकारेण किं कृतम्?

३.	ऊर्णाप्रचुरंः मेषः किमर्थं भूमौ लुठति? अनयोः पदयोः विशेषण पदं किम्?

४.	दाहवेदनया इत्यस्य पदस्य समास-विग्रहं कुरूत।

५.	'प्रलुठतः' अस्मिन् पदे का विभक्तिः?

६.	तस्य क्षितौ प्रलुठतः तृणेषु वह्निज्वालाः समुत्थिताः अत्र तस्य।

७.	मेषः अश्वशालां स्वपिति- वाक्यमिदं शुद्धम् अशुद्धंम् वा?

८.	महानसं इति शब्दस्य कोऽर्थः?

९.	ताडितः इत्यस्य कः प्रत्ययः?

प्रश्न- निर्माणम्

२.(ख) अधोलिखित् वाक्येषु स्थूलपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरूत-
उदाहरणार्थम्- राजपुत्राः वानरयूथं भोज्यपदार्थैः पुष्टिं नयन्ति स्म।

प्रश्न- राजपुत्राः वानरयूथं कैः पुष्टि नयन्ति स्म।

(क) अश्वाः प्राणत्राणाय इतस्ततः अधावन।
(ख) राजा वैद्यान् आहूय अश्वरक्षार्थं अपृच्छत्।
(ग) कपिभिः गुरूजनोपदेशाः अवघीरताः
(घ) सूपकारेण मेषः अर्धज्वलितकाष्ठेन ताडितः।
(ङ) प्राज्ञः कलहयुक्तं गृहं दूरतः परिवर्जयेत्।
(च) सूर्योदये ततः नश्यति।
(छ) ज्वलन् मेषः अश्वशालां प्रविशति।
(ज) राजादेशं श्रुत्वा सर्व भयत्रस्ताः कपयः अचिन्तयन्।
(झ) ज्वालामालाकुलाः अश्वाः प्राणत्राणाय इतस्ततः अधावन्।
(ञ) तच्छुत्वा साश्रुनयनो यूथपतिः सगदगदम् उक्तवान्?

कथाक्रम

प्रश्नम्-

१. घटनाक्रमानुसारम् अधोलिखितानि वाक्यानि पुणः लिखत-

(क) सूपकारैः नित्यं ताडितं मेषं दृष्ट्वा वानरयूथपः वानरान् राजभवनं त्यक्तुम् अकथयत्।
(ख) राजा राजवैद्यम् आहूय अश्वरक्षायै न्यवेदयत्।
(ग) भूपतेः चन्द्रस्य पुत्राः वानरान् भोज्यपदार्थैः पुष्टिं नयन्ति स्म।
(घ) ज्वलन् सः मेषः अश्वशालां प्रविष्टं। परिणामत दग्धाः अश्वाः प्राणत्राणाय अधावन्।
(ङ) राजादेशं श्रुत्वा सर्वे भयत्रस्ताः कपयः अचिन्तयन्।
(च) अस्माभिः गुरूजनोपदेशः न अवधीरितव्यः पश्चातापं कृतवन्तः।

(छ) राजगृहे बालवाहनयोग्यः मेषः जिह्वालोलुपतया महानसं प्रविश्य भोजनं खादति स्म।

१.
२.
३.
४.
५.
६.
७.
८.

३. अधः समस्तपदानां विग्रहाः दत्ताः। उदाहरणम् अनुसृत्य समस्तपदानि लिखत-

	विग्रहाः	**समस्तप्रदानि**	
यथा	मेषाणां मध्ये	मेषमध्ये	(षष्ठीतत्पुरूष)
	वानराणां हिताय	वानरहिताय	( )
	प्राणानां प्राणाय	प्राणत्राणाय	( )
	कपीनां मेदसा	कपिमेदसा	( )
	राज्ञः आदेशम्	राज्ञादेशम्	( )
	जिह्वायाः लोलुपतया	जिह्वालोलुपतया	( )
	अश्वानां नाशः	अश्वनाशः	( )
	यूथस्य पतिः	यूथपतिः	( )

४. (अ) स्थूलाङ्कित-कर्तृपदे तृतीयाविभक्तिं प्रयुज्य कर्मवाच्ये रिक्तस्थानानि पूरयत्-

	कर्तृवाच्यम्	**कर्मवाच्यम्**
यथा	वानरयूथपतिः उक्तवान्	वानरयूथपतिना उक्तम्
(क)	<u>अश्वाः</u> प्राणात्राणाय इतस्ततः धावितवन्तः।	(क) ----- प्राणत्राणाय इतस्ततः इतस्ततः धावितम्।
(ख)	कपयः प्रहस्य तम् उक्तवन्तः।	(ख) ----- प्रहस्य सः उक्तः।
(ग)	राजा वैद्यान् आहूय पृष्टवान्।	(ग) ----- वैद्याः आहूय पृष्टाः।
(घ)	राजादेशं श्रुत्वा कपयः चिन्तितवन्तः	(घ) रोजादेशं श्रुत्वा ----- चिन्तितम्।
(ङ)	सूपकाराः मेषं काष्ठेन ताडितवन्तः।	(ङ) ----- मेषः काष्ठेन ताडितः।

(आ) स्थूलाङ्कितेषु पदेषु प्रथमाविभक्तिं प्रयुज्य रिक्तस्थानानि पूरयत-

(क)	स मेषः सूपकारेण ताडितः।	(क)	तं मेषं ----- ताडितवान्।
(ख)	वानरयुथपतिना कपिभ्यः हितं वचनं कथितम्।	(ख)	----- कपिभ्यः हितं वचनं कथितवान्।
(ग)	त्वया किमिदम् उक्तम्?	(ग)	----- किमिदम् उक्तवान्?
(घ)	अस्माभिः गुरूजनोपदेशाः अवधीरिताः	(ङ)	सपदि ----- उपायं करोतु।

५. अन्वयः क्रियताम्-

तस्तात् स्यात् कलहो यत्र गृहे नित्यमकारणः।
तद्गृहं जीवितं वाञ्धन् दूरतः परिवर्जयेत्।।

यत्र गृहे नित्यम् ----- कलहः ----- जीवितं ----- तद्गृहं दूरतः -----।

तृतीयः पाठः
किं किम् उपादेयम्

प्रश्नोत्तर रत्न मालिका

पाठ परिचय-

प्रस्तुत पाठ में आदिगुरु शंकराचार्य द्वारा विरचित 'प्रश्नोत्तरमालिका' से उद्धृत कुछ श लोक है, जिनमें प्रश्नोत्तर के माध्यम से यह बताने का प्रयास किया गया है कि जीवन में क्या स्वीकार्य है और क्या त्याज्य है?

अस्मिन् पाठे आदि गुरु शंकराचार्येणविरचितः 'प्रश्नोत्तरमालिका' नाम्नः ग्रन्थात् कतिपय श्लोकाः उद्धृतः सन्ति। एकेषु प्रश्नोत्तर माध्यमेन स्पष्टीकृतं यत् अस्माभिः जीवने किं-किं ग्राह्यम् किं च अग्राह्य त्याज्यं वा।

अधोलिखितं श्लोक पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत-

(१) भगवन्किमुपादेयम् ? गुरुवचनम्, हेयमपि च किम्? अकार्यम्। को गुरः? अधिगततत्वः
शिष्यहितापयोद्यतः सततम्।।

१। एकपदेन उत्तरत-

(क) किम् हेयम भवति?

(ख) किं च उपादेयम् भवति?

२। पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(क) गुरुः कः अस्ति?

३। निर्देशानुसारम् उत्तरत-

(क) 'निरन्तरम्' इत्यर्थे किं पदम् श्लोके प्रयुक्तम्?

(ख) 'गुरुवचनम्' अस्मिन् पदे समास विग्रहं कुरुत।

(२) कः पथ्यतरः? धर्मः, कः शुचिरिह? यस्य मानसं शुद्धम्।
कः पण्डितः ? विवेकी, किं विषम्? अवधीरणा गुरुषु।।

१। एक पदेन उत्तरत -

(क) कः वस्तुतः विद्वान् अस्ति!

(ख) कः कल्याणकरः अस्ति ?

२। पूर्णवाक्येण उत्तरत -

(क) अस्मिन् लोके कः पवित्रः विद्यते।

३। निर्देशानुसारम् उत्तरत -

(क) 'शुचिरिह' ------- अस्मिन् पदे सन्धिच्छेदः कर्तव्यः।

(ख) रिक्तस्थानपूर्तिं करणीयः --------

गुरुणाम् तिरस्करणम् एव ....।

(ग) 'इन्' प्रत्ययान्तं एकं पदं चित्वा लिखत।

(घ) 'अस्मिन् लोके ' इत्यर्थे किम् अव्ययपदं श्लोके प्रयुक्तम्?

(३) किं जीवितम्? अनवद्यम्, किं जाड्यम्? पाठतोऽप्यनभ्यासः ।
को जागर्ति? विवेकी, का निद्रा? मूढ़ता जन्तोः ।।

१। एकपदेन उत्तरत-

(क) वस्तुतः कः जागृतः अस्ति?

(ख) कीदृशम् जीवितम् एव जीवितम् अस्ति?

(क) ....

(ख) ....

२।	पूर्णवाक्येन उत्तरत -

(क) जड़ता किं भवति ?

३।	निर्देशानुसारम् उत्तरत -

(क) 'तल' प्रत्ययान्तं एकं पदं श्लोकात् चित्वा लिखत-

....

(ख) जन्तोः पदे किं मूलपदम् वर्तते ?

....

(४)	नलिनीदलगत जलवत्तरलं किम? यौवनं धनं चायुः ।
कथय पुनः के शशिनः किरणसेमाः? सज्जना एव ।।

१।	एकपदेन उत्तरत-

(क) शशिनः किरणसमाः के भवन्ति?

....

(ख) सज्जनाः कीदृशाः भवन्ति?

२।	पूर्णवाक्येन उत्तरत -

नलिनीदलगत जलवत् किं-किं तरलं भवति?

३।	निर्देशानुसारम् उत्तरत -

(क) 'इन' प्रत्ययान्तं एकं पदं श्लोकात् चित्वा लिखत -

....

(ख) चायु पदे सन्धिच्छेदः करणीयः।

....

(५)	कोऽनर्थफलः? मानः, का सुखदा?साधुगनमैत्री ।
सर्वव्यसनविनाशे को दक्षः? सर्वथा त्यागी ।।

१।	एकपदेन उत्तरत -

(क) अनर्थफलः कः भवति?

(ख) आपदां विनाश् कः दक्षः ?

२।	पूर्णवाक्येन उत्तरत -
सज्जनानाम् मैत्री कीदृशी भवति?

३।	निर्देशानुसारम् उत्तरत -
(क) श्लोकात् एकम् अव्ययपदं चित्वा लिखत -
(ख) 'इन' प्रत्ययान्तम् एकं पदं अस्त्र प्रयुक्तम्, तत् किम्?

(६)	किं मरणम्? मूर्खत्वम्, किं चानर्धम्? यदवसरे दत्तम्।
आमरणात्किं शल्यम्? प्रच्छन्नं यत्कृतं पापम् ।।

१।	एकपदेन उत्तरत -
(क) मूर्खत्वम् किं भवति ?
(ख) यत् अवसरे दीयते तत् किं भवति?

२।	एकवाक्येन उत्तरत -
आमरणात् किम् शल्यम् भवति?

३।	निर्देशानुसारम् उत्तरत -
(क) अनर्धम् पदस्य अर्थ अस्ति। (पापरहितम्, अशोभनम्, बहुमूल्यम्)
(ख) 'त्व' प्रत्ययान्तम् एकं पदं श्लोकात् चित्वा लिखत।

(७)	कस्य वशे प्राणिगणः? सत्यप्रियभाषिणो विनीतस्य ।
क्व स्थातव्यम्?न्याय्ये पथि दृष्टादृष्टलाभाढ्ये ।।

१।	पूर्णवाक्येन उत्तरत -
प्राणिगणः कस्य वशं तिष्ठन्ति?

(८)	कोऽन्धः? योऽकार्यरतः, को बधिरः? यो हितान् न श्रृणोति।
को मूकः ? यः काले प्रियाणि वक्तुं न जानाति ।।

१.	एकपदेन उत्तरत -
(क) कः अन्धः अस्ति?

(ख) कः हितानि न श्रृणोति?

२। एकवाक्येन उत्तरत -
कः मूकः अस्ति?

३। निर्देशानुसारम् उत्तरत -
(क) न करणीयम् कार्यम् इति ....भवति।

(९) 'त्व' प्रत्ययप्रयोगः नपुंसकलिङ्गे भवति तल, (ता) योगेन च स्त्रीलिगंपदानि निर्मीयन्ते। (भाववाचक ः संज्ञाशब्दनिर्माणार्थं 'त्व' एवं तस्य् (ता) प्रत्ययौ भोक्तव्यौ।

'त्व'

यथा मूर्ख + त्व = मूर्खत्वम्

क) एवमेव (क) महत् + त्व = ...

(ख) लघु + त्व = ...

(ग) पटु + त्व = ...

(घ) गुरु + त्व = ...

(ङ) कटु + त्व = ...

तल् ता

ख) यथा लघु + ता = लघुता

एवमेव (क) मूढ़ + ता = ...

(ख) पशु + ता = ...

(ग) महत् + ता = ...

(घ) गुरु + ता = ...

(ङ) कटु + ता = ...

१०। अधः 'क' भागे केचनविग्रहाः दताः 'ख' भागे च समस्तपदानि। तयोः समुचितमेलनं क्रियताम्।

	'क ' भाग	'ख' भाग	'ग' भाग
	विग्रहः	समस्त पदम्	उचित समस्त पदम्
यथा	१। न कार्यम्	(क) अनर्धम्	(क) अकार्यम्
	२। न अवद्यम्	(ख) अनर्थफलम्	(ख)
	३। न अभ्यासः	(ग) अनवद्यम्	(ग)

४। न अर्थफलम्	(घ) अकार्यम्	(घ)
५। न अर्धम्	(ङ) अनभ्यासः	(ङ)

११। शुद्ध - विलोमपदानि मेलयत -

(अ)	(ब)	उत्तराणि
(1) अकार्यम्	(क) ग्राही	(1) कार्यम्
(2) सततम्	(ख) विरोध	(2) ....
(3) विवेकी	(ग) अवद्यम्	(3) ....
(4) जीवनम्	(घ) अविवेकी	(4) ....
(5) अनवद्यम्	(ङ) मरणम्	(5) ....
(6) यौवनम्	(च) कदाचित्	(6) ....
(7) मैत्री	(छ) कार्यम्	(7) ....
(8) त्यागी	(ज) वार्द्धक्यम्	(8) ....

उत्तराणि

(१) १। अकार्यम् (२) गुरुवचनं

२। सः गुरुः अस्ति यः अधिगततत्वः शिष्यहिताय च सततम् उद्यतः अस्ति।

३। (क) सततम् (ख) गुरुः वचनम्

(२) २। (क) विवेकी (ख) धर्मः

(ख) अस्मिन् लोके सः पवित्रः विद्यते यस्य मानसं शुद्धम् अस्ति।

३। (क) शुचिः + इह (ख) विषम्

(ग) विवेकी (घ) इह

(३) १। (क) विवेकी (ख) अवद्यम्

२। पाठतेऽपि अनभ्यासः जड़ता भवति।

३। (क) मूढ़ता (ख) जन्तु

(४) १। (क) सज्जनाः (ख) शशिकिरणसमाः
२। यौवनं धनम् आयुः च नलिनीदलदतजलवत् तरलानि भवन्ति।
३। (क) शशिन् (ख) च + आयुः

(५) १। (क) मानः (ख) त्यागी
२। सज्जनानाम मैत्री सुखदा भवति।
३। (क) सर्वथा (ख) त्यागी

(६) १। (क) मरणम् (ख) अनर्धम्
२। यत् पापे प्रच्छन्नं कृतं तत् आमरणात् शल्यम् भवति।
३। (क) बहुमूल्यं (ख) मूर्खत्वम्

(७) १। (क) दृष्टादृष्टलाभाढ्यः(ख) न्यायपथि
२। प्राणिगणः सत्यंप्रियभाषिणो विनीतस्य वरो तिष्ठन्ति।

(८) १। (क) अकार्यरतः (ख) बधिरः
२। सः मूकः अस्ति यः काले प्रियाणि वक्तुं न जानाति।
३। (क) अकार्यम् (ख) वक्तुम्
(ग) श्रृणोति पदे श्रु धातुः

९। (क) (क) महत्त्वम् (ख) लघुत्वम् (ग) पटुत्वम्
(घ) गुरुत्वम्(ङ) कटुत्वम्

(ख) (क) मूढ़ता (ख) पशुता (ग) महन्ता
(घ) गुरुता (ङ) कटुता

१०। (क) अकार्यम् (ख) अनवद्यम् (ग) अनभ्यासः
(घ) अनर्थफलम् (ङ) अनर्धम्

११। (1) कार्यम् (2) कदाचित् (3) अविवेकी
(4) मरणम् (5) अवद्यम्
(6) वार्द्धक्यम् (7) विरोधः (8) ग्राही।

४. नास्ति त्यागसमं सुखम्
(त्याग के समान सुख नहीं है)

पाठोऽयं बौद्धाचार्य आर्यशूरेण लिखितं जातकमाला नाम कथा-ग्रन्थात् उद्धृतः। अस्मिन् ग्रन्थे भगवतः बुद्धस्य पूर्वजन्मानां कथा वर्णिता। प्रत्येकं जन्मनि तेषां पूर्वसंस्काराः जीविताः आसन्। जातकम् शब्दस्योत्पत्तिः जात + कन् भवति यस्यार्थः जन्म। बोधिसत्वः अर्थात् बोधि अस्यार्थः ज्ञानम् सत्त्वम् अर्थात् मनः। अस्याभिप्रायः ज्ञानाय सदैव प्रयत्नशीलः। एषः पाठः जातकमालायाः शिविजातक कथायाः गृहीतः। राजा शिविः बाल्यकालादेव विनयशीलः वृद्धोपसेवी शास्त्रपारंगताः उदारचेतः महादानी च आसीत्। महतः दानशीलत्वादेव सः स्वकीयौ चक्षूरपि शक्राय प्रदत्तवान्।

पठित-सामग्रीमाधारितम् अवबोधन-कार्यम्

गद्यांश-

१. अथ एकदा भगवान् बोधिसत्त्वः बहुजन्मार्जितपुण्यफलैः शिवीनां राजा बभूव। स बाल्यादेव वृद्धोपसेवी, विनयशीलः शास्त्र पारङ्गतश्च आसीत्। जन-कल्याणकर्मसु रतोऽसौ प्रुत्रवत् प्रजाः पालयति स्म। कारुण्य औदार्यादिसद्गुणोपेतः स नगरस्य समन्ततः धन-धान्यसमृद्धाः दानशालाः अकारयत्। तत्र अर्थिनां समूहः अन्न-पान-वसन-रजत-सुवर्णादिकम् अभीष्टं वस्तुजातं प्राप्य सन्तुष्टः अभवत्। राज्ञः दानशीलतम् आकर्ण्य देशान्तरेभ्योऽपि जनाः तं देशम् आयान्ति स्म।

१. एकपदेन उत्तरत-
   (i) कस्य दानशीलतां श्रुत्वा जनाः शिवीनां राज्ञः देशं गच्छति स्म?
   (ii) राजा काः पुत्रवत् पालयति स्म?

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत-
   (i) बोधिसत्त्वः बाल्यकालात् एव कीदृशः आसीत्?
   (ii) राजा कस्य समन्ततः धनधान्यसमृद्धाः दानशालाः अकारयत्?

३. (i) अस्मिन् अनुच्छेदे लब्ध्वा इत्यर्थे किं पदं प्रयुक्तम्?
(ii) अभीष्टं वस्तुजातं पदयोः विशेषण-पदं किम् अस्ति?

३. इत्युक्त्वा स राजा वैद्योक्तविधिना नीलोत्पलम् इव एकं चक्षुः शनैः अक्षतम् उत्पाट्य प्रीत्या याचकाय समर्पितवान्। सः अपि तत् नेत्रम् यथास्थानम् अस्थापयत्। ततो महीपालः द्वितीयं नेत्रं अपि शनैः निष्कास्य तस्मै ददौ। अथ विस्मितः शक्रः अचिन्तयत्- अहो घृतिः। अहो सत्त्वम्। अहो सत्त्वहितैषिता।

१. एकपदेन उत्तरत-
(i) राजा नीलोत्पलमिव एकं चक्षुः शनैः उत्पाट्य कथं समर्पितवान्?
(ii) कः तत् नेत्रं यथास्थानम् अस्थापयत्?

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत-
(i) राजा वैद्योक्तविधिना किं शनैः उत्पाट्य प्रीत्या याचकाय समर्पितवान्?
(ii) विस्मितः इन्द्रः किम् अचिन्तयत्?

३. निर्देशानुसारम उत्तरत-
(i) अनुच्छेदनात् नेत्रम् पदस्य पर्यायः चित्वा लिखत।
(ii) अहो सत्त्वहितैषिता- इति कः अचिन्तयत्?
(iii) नीलोत्पलम् पदे विशेष्यपदं किम्?
(iv) 'तस्मै' ददौ अत्र तस्मै पदं कस्मै प्रयुक्तम्?

पद्यांशः

दास्यामिति प्रतिज्ञाय योऽन्यथा कुरुते मनः।
कार्पण्यनिश्चितमतेः कः स्यात् पापतरस्ततः।।

१. एकपदेन उत्तरत-
(i) कः कार्पण्य निश्चितमतेः अन्यथा मनः कुरुते?
(ii) दास्यामिति प्रतिज्ञाय पापतरः किम् अन्यथा करोति?

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(i) पापतरः किं कृत्वा अन्यथा मनः करोति?
(ii) पापतरः कः भवति?

३. निर्देशानुसारम् उत्तरत-
(i) श्लोके यो (यः) इति कर्तृपदस्य क्रिया पदं किम्?
(ii) श्लोके 'कुरुते' क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?
(iii) 'यथार्थ' इति पदस्य कः विपर्ययः अत्र श्लोके प्रयुक्त?
(iv) 'बुद्धेः' इति शब्दस्य कः पर्यायः श्लोके आगतः?

नाट्यांशः

राजा उवाच-भगवन्! भवन्मनोरथं पूरयित्वा आत्मानम् अनुगृहीतं कर्तुम् इच्छामि। आदिश्यताम् किं करवाणि? विप्रः उवाच- यदि भवान् प्रीतः, तदा त्वत्तः एकस्य चभुषः दानम् इच्छामि येन मम लोकयात्रा निर्बाधा भवेत्। तत् श्रुत्वा राजा अचिन्तयत् लोके चक्षुर्दानं दुष्करमेव। नूनम् ईदृशं दानमिच्छन् अयं याचकः केनापि प्रेरितः स्यात्। अथवा भवतु नाम। किं बहुचिन्तनेन। इति विचार्य राजा अभाषत- भो मित्र। किमकेन चक्षुषा, अहं भवते चक्षुर्द्वयमेव प्रयच्छामि इति।

१. एकपदेन उत्तरत-
(i) राजा कम् अनुगृहीतं कर्तुम् इच्छति?
(ii) कः चक्षुर्द्वयं दातुम् इच्छति?

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत-
(i) लोके किं दुष्करं भवति?
(ii) विप्रस्य वचनं श्रुत्वा विचार्य च राजा किम् अवदत्?

३. निर्देशानुसारेण उत्तरत-
(i) नेत्रस्य इति अर्थे अस्मिन् अनुच्छेदे किं पदं प्रयुक्तम् अस्ति?
(ii) लोकयात्रा निर्बाधा भवेत् इति कथने विशेषण पदं किम्?

भाव-बोधनम्

१. उचितैः पदैः रिक्तस्थान पूर्तिः क्रियताम्-

(क) निधानतां याति हि दीयमानम्, अदीय मानम् निधनैकनिष्ठम्।

भाव- धनं (i) -------------- जनः सम्पन्नतां प्राप्नोति (ii)------------- च सः निर्धनः (iii)------------- भवति।

(ख) एवं राज्ञः स्वेषु गात्रेष्वपि निराशक्तिं विज्ञाय सकलं ब्रह्माण्डं व्याकुलं सञ्जातम्।

भाव- राजा अचिन्तयत् यत् ते (i)------------- सौभाग्यशालिनः यान् याचकाः शरीरस्य अङ्गानि अपि याचन्ते। एवं चिन्तयित्वा राजा स्व (ii)-------------प्रति निरासक्तः अभवत्। निरासक्तं नृपं विज्ञाय सम्पूर्ण (iii)------------- व्याकुलं सञ्जातम्।

अन्वय-कार्यम-

१. दास्यामीति प्रतिज्ञाय योऽन्यथा कुरुते मनः।
कार्पण्या निश्चितमतेः क स्यात् पापतरस्तथा।।

अन्वयः- दास्यामि इति (i) ---------- यः (ii)---------- अन्यथा कुरुते कार्पण्यनिश्चितमतेः ततः (iii)---------- कः स्यात्।

२. शक्रोऽहमस्मि देवेन्द्रस्त्वत्सीपमुपागतः।
वरं वृणीष्व राजर्षे। यदिच्छसि तदुच्यताम्।।

अन्वयः- निःसारलधोः (i)------------ सः सारः यत् लोकहितोन्मुखेन दीयते। दीयमानं (धनं) (ii)------------ हि याति (iii) धनं निधनैकनिष्ठम्।

प्रश्ननिर्माणम् (चत्वारः)

१. दानशालासु विचरन् सः राजा अचिन्तयत्।
२. राजा शिविः याचकेभ्यः दानं ददाति स्म।
३. लोके चक्षुर्दानम् दुष्करमेव।
४. राजा पुत्रवत् प्रजाः पालयति स्म।
५. स राजा तान् उवाच।
६. शक्रः सरोवरस्य समीपे उपस्थितः अभवत्।
७. अर्थिनां समूहः सन्तुष्टः अभवत्।

क्रमरहित अष्टवाक्यानां कथाक्रम संयोजनम्

प्रश्नः कथाक्रमसंयोजनं क्रियताम्

(क) राजा नगरस्य समन्ततः दानशालाः अकारयत्।
(ख) राजा पुत्रवत् प्रजाः पालयति स्म।
(ग) आर्तानाम् परित्राणाय दृढनिश्चयः राजा तस्मै चक्षुर्द्वयं समर्पितवान्।
(घ) दानशालासु विचरन् राजा अचिन्तयत्।
(ङ) एकदा शक्रः नेत्रहीन या च कस्य रुपे आगत्य नेत्रदानाय प्रार्थयत।
(च) भगवान् बोधिसत्त्वः याचकेभ्यः अन्नं वस्त्रादिकं प्रायितं वस्तु ददाति स्म।
(छ) नूनं ते दानवीराः सौभाग्यशालिनः यान् याचकाः शरीरस्य अङ्गानि अपि याचन्ते।
(ज) एकदा सरोवरस्य समीपे स्थितस्य राज्ञः पुरतः पुनः देवराज शक्रः उपस्थितो अभूत्।

(ख) (i) शक्रः प्रसन्नः अभवत्।
(ii) सः दयालुः दानी चापि आसीत्।
(iii) शिविः नाम राजा प्रजाः स्नेहेन पालयति स्म।
(iv) इदं श्रुत्वा सर्वे अमात्याः अप्रसन्नाः अभवन्।
(v) सः चक्षुर्द्वयं दातुम् उद्यतः अभवत्।
(vi) परन्तु सः अकथयत्- मम जीवनंतु दुःखीनाम् उपकाराय एव अस्ति।
(vii) प्रीतः शक्रः तत्र आगत्य कथयति- एकस्य चक्षुषः दानम् इच्छामि।
(viii) प्रीतः शक्रः तस्मै वरम् अयच्छत्।

(ग) (i) अपि च नगरस्य समन्ततः राजा दानशालाः कारितवान्।
(ii) स्वपुण्यकर्मणां कारणात् स शिवीनां राजा अभवत्।
(iii) राज्ञः निर्णयं ज्ञात्वा सकलं ब्रह्माण्डं व्याकुलं जातम्।
(iv) भगवान् बोधिसत्त्वः पूर्वजन्मसु बहूनि पूण्य कर्माणि अकरोत्।
(v) अर्थिनां सङ्ख्या शनैः शनैः विरला जाता।
(vi) राजा अर्थिनां विरलसङ्ख्यां दृष्ट्वा अङ्गानि दातुं निश्चयमकरोत्।
(vii) राजा भूत्वा सः पुत्रवत् प्रजाः अपालयत्।
(viii) प्रजाजनाः दानशालासु अन्नवस्त्रादीनि